

Úvod do studia jazykovědy

Distanční studijní text

Roman Sukač, Martin Tichý, Dita Ondrejčková

Opava 2017

**SLEZSKÁ
UNIVERZITA**
FILOZOFICKO-
PŘÍRODOVĚDECKÁ
FAKULTA V OPAVĚ

Obor: Lingvistika a jazykověda.

Klíčová slova: jazyk, jazykověda, jazykovědné disciplíny

Anotace: Předložená studijní opora uvádí studenta do základní orientace v jazykovědě. Pojednává o jazykovědě jako vědecké disciplíně, předkládá stručnou charakteristiku jednotlivých podoborů. Nedílnou součástí textu je jazykovědná terminologie. Po zvládnutí látky v této opoře je student připraven ke studiu jednotlivých jazykovědných disciplín.

Autor: **Mgr. Ing. Roman Sukač, Ph.D.**
Mgr. Dita Ondrejčková
Mgr. Martin Tichý, Ph.D.

Obsah

ÚVODEM.....	6
RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY.....	7
1 KOMUNIKACE A JAZYK.....	8
1.1 Komunikace	8
1.2 Znak a sémiotika	9
1.2.1 Typologie znaků.....	10
1.3 Jazyk a jeho funkce	11
1.4 Jazykové funkce	12
2 JAZYK JAKO SYSTÉM A STRUKTURA.....	14
2.1 Individuální a kolektivní dimenze jazyka	14
2.2 Langue a parole	15
2.3 Jazykový systém, jeho hierarchizace	17
3 JAZYKOVĚDA JAKO VĚDECKÁ DISCIPLÍNA	20
3.1 Lingvistika.....	20
3.2 Subdisciplíny a disciplíny pomezí.....	21
3.3 Jazykověda synchronní a jazykověda diachronní	24
4 MLUVENÁ A PSANÁ PODOBA JAZYKA.....	26
4.1 Řeč mluvená a řeč psaná	26
4.2 Písmo a jeho vývoj	28
4.3 Český pravopis	29
5 PÍSMO, JEHO VÝVOJ A PÍSEMNÉ SYSTÉMY	31
5.1 Význam písma.....	31
5.2 Písemné systémy	32
5.2.1 Piktogramy.....	32
5.2.2 Logografická písma	32
5.2.3 Slabičné písmo	33
5.2.4 Hláskové písmo.....	33
6 STRATIFIKACE NÁRODNÍHO JAZYKA	35
6.1 Strukturní útvary	35
6.1.1 Spisovný a nespisovný jazyk	35
6.1.2 Strukturní a nestrukturní útvary národního jazyka	36

6.1.3	Stratifikace národního jazyka	36
6.1.4	Idiolekt	37
6.2	Nestrukturní útvary	37
6.2.1	Slang	37
6.2.2	Profesní mluva	38
6.2.3	Argot	38
7	JAZYKOVÁ KULTURA, ÚZUS, NORMA, KODIFIKACE	40
7.1	Jazyková kultura.....	40
7.2	Úzus, norma, kodifikace.....	41
8	KLASIFIKACE A TYPOLOGIE JAZYKŮ	43
8.1	Klasifikace jazyků	43
8.1.1	Sociolingvistická klasifikace	44
8.1.2	Areální, geografická klasifikace	44
8.1.3	Genealogická (genetická) klasifikace	44
8.2	Typologie jazyků.....	46
8.2.1	Morfologická typologie	46
8.2.2	Syntaktická typologie.....	46
8.2.3	Fonologická typologie	46
8.2.4	Strukturní typologie	46
9	JAZYKOVÝ VÝVOJ	48
9.1	Původ jazyka	48
9.2	Jazykové změny	49
9.2.1	Jak zněly staré a mrtvé jazyky?	49
9.2.2	Fonetické změny	50
9.2.3	Gramatické změny	52
9.2.4	Změny slovní zásoby	52
10	JAZYK A MOZEK.....	55
10.1	Lidský mozek	55
10.2	Afázie.....	57
10.2.1	Brocova Afázie	57
10.2.2	Wernickeova afázie.....	58
10.3	Dyslexie	58
10.4	Vývoj jazyka u dětí.....	59

11	JAZYK A IDENTITA	62
11.1	Fyzická identita.....	62
11.2	Psychologická identita.....	63
11.3	Geografická identita	64
11.4	Etnická a národní identita	65
11.5	Sociální identita	66
11.6	Kontextová identita.....	67
12	NÁROD A NÁRODNÍ JAZYK	69
12.1	Národ	69
12.2	Národní jazyk a jeho funkce.....	71
12.3	Český národní jazyk	72
13	BOHEMISTIKA - HISTORIE A SOUČASNOST	74
13.1	14. století	74
13.2	Doba husitská	75
13.3	16. – 18. století	75
13.4	Národní obrození	76
13.5	Druhá polovina 19. století	77
13.6	Pražský lingvistický kroužek.....	78
13.7	Druhá polovina 20. století	78
	KLÍČ	80
	LITERATURA	82
	SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY	83
	PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON.....	84

ÚVODEM

Tato studijní opora slouží jako distanční studijní text k předmětu Úvod do studia jazykovědy. Poskytuje základní orientaci v oboru jazykověda tak, aby student mohl bez potíží přistoupit ke studiu jednotlivých jazykovědných disciplín.

Předpokládá se, že student pracující s touto oporou zvládne základní lingvistickou terminologii a je tedy schopen bez potíží chápat odborné výklady.

Veškerá látka je rozdělena na úseky koncentrované na nejdůležitější témata obecného přehledu o jazykovědě. V průběhu lekcí si student může své znalosti ověřit kontrolními otázkami a prohloubit samostatnými úkoly.

RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY

Jednotlivá témata se probírají v lekcích.

Probíraná témata:

- Komunikace a jazyk.
- Jazyk jako systém a struktura.
- Jazykověda jako vědecká disciplína.
- Mluvená a psaná podoba jazyka.
- Písmo, jeho vývoj a písemné systémy.
- Stratifikace národního jazyka.
- Jazyková kultura, úzus, norma, kodifikace.
- Klasifikace a typologie jazyků.
- Jazykový vývoj.
- Jazyk a mozek.
- Jazyk a identita.
- Národ a národní jazyk.
- Bohemistika - historie a současnost.

1 KOMUNIKACE A JAZYK

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je podat základní informace o komunikaci, znaku a sémiotice, jazyce a jeho funkci a jazykových funkcích.

CÍLE KAPITOLY

- Student umí definovat, jakým způsobem živočichové a zejména člověk komunikují.
 - Student chápe, co je podstatou znaku.
 - Student dovede vyjmenovat, co všechno chápeme pod pojmem jazyk, a rozumí funkcím jazykového projevu.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

komunikace, ostenze, znak, sémiotika, kód, jazyk, jazyková funkce

1.1 Komunikace

Každý vyšší živočich potřebuje ke svému životu nejen příslušné biologické zdroje, jež jsou základem látkové výměny, ale stejně tak potřebuje uskutečňovat výměnu informací, potřebuje komunikovat. **Komunikace** na různé úrovni je tedy vlastní všem živočichům (včely, mravenci nebo kytovci jsou nejlepšími příklady toho, jak je komunikace ve světě zvířat nezbytná). Sdělování obsahů vědomí ovšem dovedl na nejvyšší stupeň člověk, když začal k dorozumívání používat jazyk. Je to právě lidský jazyk, jenž je zdrojem kultury a je prostředníkem naší kulturní existence (v jistém smyslu platí, že svět je udělán ze slov).

Nejprimitivnějším způsobem sdělování je **ostenze**. Ostenze znamená doslova ukázání nějakého objektu – z toho plyne, že její sdělovací potenciál je velmi malý, omezený v podstatě na objekty, které jsou jednak přítomné v komunikační situaci, jednak vnímatelné smysly. Pro komunikaci o abstraktních věcech nebo o věcech nepřítomných se ostenze použít nedá. Právě omezená funkčnost ostenze vede k vytváření jiných modelů sdělování, které nejsou založeny na prezentaci (předvedení), nýbrž na reprezentaci (zastupování).

V zásadě pouze takové „zástupné“ sdělování považujeme za komunikaci. Reprezentace znamená, že objekt, o němž se komunikuje, tedy jakýsi „originál“, je v komunikaci zastoupen nějakým svým modelem. Komunikace je pak přenos informací za použití nějakého ustáleného systému takovýchto zástupných modelů.

KONTROLNÍ OTÁZKA 1

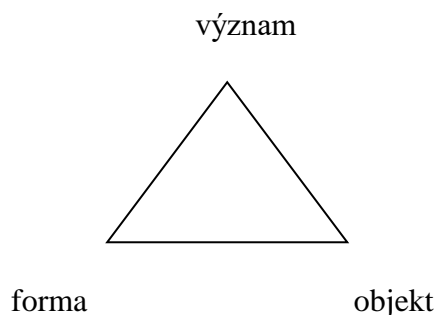

Jaký je rozdíl mezi komunikačním systémem živočichů a člověka?

1.2 Znak a sémiotika

Funguje-li něco jako reprezentant (zástupný model) něčeho jiného, říkáme, že to funguje jako **znak**. Proces, jímž se toto zastupování děje, nazýváme **sémióza**. Definice znaku je tedy poměrně jednoduchá: „znak je něco (věc/forma) zastupující něco jiného“. Uspořádaný, strukturovaný soubor znaků se nazývá **kód**. Věda, která se zabývá znakem a znakovými systémy, se nazývá **sémiotika** (příp. **sémiologie**).

Struktura znaku se obvykle značí za pomoci tzv. Ogden-Richardsova trojúhelníku (též se nazývá sémiotický trojúhelník):

Komentář ke schématu: Trojúhelník zaznačuje tři vztahy, které se podílejí na ustavení znaku a jeho fungování. 1. je to vztah forma – význam: říkáme, že forma označuje (symbolizuje) něco, tj. význam; tento vztah tedy nazýváme „označování“. 2. je to vztah forma – objekt: forma (též se užívá termínu vehikulum) zastupuje (reprezentuje) něco, tj. objekt; tomuto vztahu říkáme „zastupování“. 3. je to vztah význam – objekt: užitím znaku se míní něco, poukazuje se na objekt, při každém užití znaku se zapojuje vědomí člověka a tím se aktivuje složka významu; tomuto vztahu říkáme „reference“.

KONTROLNÍ OTÁZKA 2

Na příkladu slova "strom" vyložte strukturu jazykového znaku.

1.2.1 TYPOLOGIE ZNAKŮ

Znakovou povahu má mnoho věcí kolem nás, často jde o znaky značně různorodé povahy. V podstatě může být znakem jakákoliv věc. Tedy každá věc může kromě své primární funkce „věcné“ druhotně také plnit funkci znaku, může se sémiotizovat, aniž by tím utrpěly nebo se změnilly její vlastnosti. Existuje několik pokusů o typologii znaků. První takovou typologii podal americký filozof, zakladatel moderní sémiotiky Charles Sanders Peirce [čti pérs]. Podle způsobu utváření rozlišuje Peirce tři typy znaků: index (je to znak, který ukazuje, ukazatel), ikon (znak označující na základě podobnosti) a symbol (znak označující na základě dohody, konvence).

Řekli jsme, že znakem se může stát jakákoliv „věc“. Příkladem znaků, které se vyskytují všude kolem nás, mohou být třeba dopravní značky (některé mohou mít povahu indexů, jiné jsou symbolické), světla na semaforu, schémata a plánky, ale třeba také křesťanský kříž nebo růže, kterou někomu dáme. Všechny tyto věci „nesou význam“, jsou tedy znaky. Někteří sémiotikové uvažují také o znacích přirozených (říkají jim také symptomy), které nejsou produktem lidské činnosti, ale vyskytují se v přírodě a člověk se je naučil „číst“: např. zatáhne se obloha – víme, že přijde déšť apod.

Z Ogden-Richardsova trojúhelníku vyplývá, že jako znak se chápe forma ve svém vztahu k významu. Tomuto pojetí znaku říkáme bilaterální, znak je zde chápán jako jednotka podvojná, skládající se z formy a významu. Vedle toho existují i unilaterální pojetí znaku, která považují za znak pouze formu. O dvojstranné povaze znaku hovořil na základě starší tradice také Saussure, zavádí však termíny jiné než jsou termíny vycházející z Peircova pojetí, a sice signifiant (označující) a signifié (označované – není totéž co význam, je to pojem, hodnota): zatímco v Ogden-Richardsově trojúhelníku je základním vztahem zastupování, u Saussura je základním vztahem označování. Můžeme to vyjádřit jednoduchým schématem struktury jazykového znaku:

signifiant _____ signifié

Saussurovo pojetí rozvinul dánský lingvista Louis Hjelmslev (tzv. Kodaňská škola strukturalismu), který hovoří o víceméně autonomní rovině významu a rovině výrazu. Jazykový znak je pak sblížením, solidaritou formy významové a formy výrazové.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Zamyslete se nad tím, co dělá nějakou věc znakem a čím se taková věc odlišuje od věcí, které znaky nejsou. Oporu pro své zamyšlení hledejte v literatuře. Napište si aspoň desítku znaků, s nimiž se v běžném životě setkáváme, určete k jakému účelu slouží a pokuste se je klasifikovat podle Peircova dělení na ikony, indexy a symboly.

1.3 Jazyk a jeho funkce

Jazyk je znakovým systémem, tj. kódem. Pod termínem jazyk se však mohou chápat různé kódy. František Čermák podává přehled různých typů jazyků:

- I. jazyk lidský
 - A. jazyk
 - 1. přirozený
 - 2. umělý (formální, mezinárodní)
 - B. nejazyk - parajazyk
- II. jazyk živočišný
 - 1. akustický
 - 2. kinezický

Jaký je především rozdíl mezi jazykem lidským a jazykem živočišným (jaký známe např. od velryb, opic nebo včel)? Zvířecími jazyky se zabývá zoosémiotika. Samo používání je v případě lidského a živočišného jazyka různá. Komunikace živočichů je v zásadě instinktivní, vázaná na situaci. Zvířecí jazyk je proto systém poměrně jednoduchý, obsahuje omezené množství signálů, které odpovídají ustáleným situacím, do nichž se může zvíře ve svém prostředí dostat. Jde tudíž o systém uzavřený. Oproti tomu lidský jazyk (i parajazyk) je systémem značně širokým a otevřeným, komunikace jeho pomocí není instinktivní, ale naučená.

Pokud jde o lidské jazyky, pod pojmem nejazyk (parajazyk) chápeme komunikaci nonverbální - kineziku a gestiku. Umělé jazyky jsou systémy umělé, záměrně sestavené za účelem speciální komunikace, a to zcela exaktní (v případě formálního jazyka – v matematice, programovací jazyk), nebo sestavené většinou na základě nějakého přirozeného jazyka, sloužící k mezinárodní komunikaci (v případě mezinárodního jazyka - těch existují stovky, nejznámější jsou esperanto nebo volapük).

Avšak základní, nejrozšířenější, nesložitější, nejuniverzálnějším lidským jazykem je **jazyk přirozený**, jazyk, který se vyvinul historicky v lidské společnosti, jazyk, jímž

mluvíme a píšeme. Přirozený jazyk je také především předmětem zájmu jazykovědy. V komunikaci je přirozený jazyk doplňován i signály jinými (neverbálními, ale třeba i verbálními z formálního jazyka).

Z hlediska Peirceova třídění znaků na ikony, indexy a symboly jsou v jazyce jakožto znakovém systému zastoupeny všechny tři typy: povahu ikonů mají onomatopoická (zvukomalebná) slova, povahu indexů mají např. deiktická slova (třeba ukazovací zájmena), symbolické znaky pak představuje velká většina slovníku.

Živočišné jazyky jsou založeny na různých kanálech a jejich kombinacích, čímž se zásadně liší od jazyka lidského. Obvykle se zmiňují kanál akustický, čichový nebo taktilní. Akustická (tj. zvuková) je komunikace např. mezi kytovci; taktilní (dotykové) nebo kinezické (tj. uskutečněné pohybem) komunikace používají společenské druhy hmyzu – např. včely a mravenci. Čich je důležitý zejména u savců.

1.4 Jazykové funkce

Člověk používá přirozený jazyk v několika funkcích. Podle Romana Jakobsona se hovoří o komunikativních funkcích nebo jazykových funkcích. Většinou je v jedné promluvě zastoupeno více komunikativních funkcí, v rozličné míře účasti. Dominance některé z komunikativních funkcí souvisí často se žánrem a také s mluveností/psaností komunikace. Rozlišujeme:

- referenční funkce – je nejpodstatnější funkcí pro dorozumění, poukazuje k mimojazykové realitě (srov. vymezení vztahu reference ve schématu sémiotického trojúhelníku)
- expresivní (emotivní) – slouží k sebevyjádření mluvčího, jeho postojů, emocí
- konativní (direktivní, apelová) funkce slouží k vykonání vlivu na posluchače tak, aby něco vykonal/nevykonal
- poetická funkce přenáší pozornost na samotné sdělení
- fatická (kontaktní funkce) – slouží k navázání nebo udržení pozornosti adresáta
- metajazyková f. - přenáší pozornost na vlastní formu řeči jako prostředku komunikace

KONTROLNÍ OTÁZKA 3

Která jazyková funkce je typická pro krásnou literaturu?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Odposlechněte třeba v televizi několik (aspoň 10) výpovědí a pokuste se určit, jaké funkce se těmito výpověďmi realizují, popř., které funkce jsou v nich dominantní. Pro příklad srovnajte tyto fráze: *Hej ty, no ty – Jak už jsem říkal tady Františkovi ... – Narodil jsem se 10. srpna 1965 v Rychnově nad Kněžnou – No potěš pámbu! – Zavři to okno, hned! – Lilie klekaly v své nezprzněné běli, / půlnoční modlitbu v svých rozmočených rtech, / a černí delfini, již na návrších bděli, / při ohních zmírali v svých němých bolestech.*

SHRNUTÍ KAPITOLY

Složitější komunikace mezi lidmi se děje prostřednictvím systémů zástupných modelů (znaků), kterým říkáme kódy. Složitější kódy se obvykle nazývají jazyky. Ze všech kódů je pro člověka nejdůležitější přirozený jazyk, historicky v lidské společnosti se vyvinuvší kód. Ten může díky svému rozsahu a charakteru sloužit k plnění různorodých funkcí.

2 JAZYK JAKO SYSTÉM A STRUKTURA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je výklad individuální a kolektivní dimenze jazyka, termínů langue a parole, dále jazykového systému, jeho hierarchizace a paradigmatických a syntagmatických vztahů k jazyce.

CÍLE KAPITOLY

- Student dokáže vyjmenovat základní pojmy strukturalistického pojetí jazyka.
 - Student rozumí, jaký má význam rozlišovat mezi jazykem jako systémem a řečí jako jeho realizací.
 - Student chápe, jak je jazykový systém hierarchizován a jaké vztahy mohou existovat mezi jednotkami jazykového systému.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

strukturalismus, langue, parole, struktura, invernář, jazyková rovina, paradigmatická a syntagmatická osa, centrum, periferie

2.1 Individuální a kolektivní dimenze jazyka

V prvním kapitole tohoto textu jste se dozvěděli, že dorozumívání na vyšší úrovni se děje pomocí nějakého znakového systému neboli kódu. Kódu sloužícímu jako základní prostředek dorozumívání mezi lidmi jsme dali název (přirozený) jazyk.

Aby se jednotliví lidé mohli mezi sebou domluvit, je třeba, aby kód, jež používají, byl stejný, tedy řečeno jednoduše: aby mluvili stejným jazykem. Přitom tuto stejnost můžeme chápat jako relativní (shoda nemusí být pro potřeby dorozumění úplná).

Přirozený jazyk má dvě dimenze: dimenzi individuální a dimenzi kolektivní. Kolektivní dimenze jazyka je pro jazykovědu základní; právě ta skutečnost, že jazyk je kolektivní, společenský fakt, umožňuje komunikování mezi různými individui. Ženevský lingvista **Ferdinand de Saussure** [čti sosír] vykládá onu kolektivní dimenzi jazyka jako soubor

strukturně uspořádaných jednak kódových jednotek a jednak pravidel jejich používání. Takto tvořený systém je v případě přirozeného jazyka velmi složitý. Proti tomuto nadindividuálnímu systému staví individuální a vždy částečnou realizaci tohoto systému v jazykových projevech jednotlivých mluvčích. Takovéto individuální realizace kolektivního jazykového systému přibírají podle Saussura řadu nahodilých prvků a často také bývají dokonce deformovanými, nesprávnými nebo neúplnými realizacemi daného jazykového systému. Každý člověk totiž daný jazykový systém zvládá pouze neúplně, navíc často vnější podmínky komunikace (např. stres, rozrušení aj.) neumožní ani realizaci toho, co mluvčí ovládá.

Toto Saussurovo významné rozlišení dvou dimenzí přirozeného jazyka zásadně ovlivnilo jazykovědu dvacátého století, ale také jiné humanitní vědy (sémiotiku, filozofii, literární vědu, historiografii, sociální antropologii atd.). Saussure se svým spisem „Kurs obecné jazykovědy“ (který byl ovšem sestaven až po autorově smrti jeho žáky) stal zakladatelem **strukturalismu**.

Předpokladem dorozumění mezi různými mluvčími je – jak bylo řečeno výše – aby používali shodný kód. Přitom tato shoda nemusí být úplná. Co to znamená? Slovenština je jiný kód než čeština, přesto slovenskému mluvčímu z velké části rozumíme, protože náš kód (čeština) je jeho kódu velmi podobný. Naopak sinhálskému (sinhálsky se mluví na Srí Lance) mluvčímu neporozumíme, protože používá kód zcela odlišný od našeho.

Avšak porozumění může být ztíženo i v případě, že mluvčí užívá stejný kód jako my. Např. ve vypjaté situaci nebo v důsledku nějaké poruchy se může stát, že mluvčí tento systém realizuje způsobem natolik deformovaným (špatná výslovnost, nesouvislost atp.), že mu neporozumíme.

2.2 Langue a parole

Pro popsání probírané dichotomie zavádí Saussure termíny **langue** [čti lang] (pro jazyk jako systém) a **parole** [čti parol] (pro jeho realizace). Tyto termíny jsou vzaty z francouzštiny, v češtině není překlad těchto termínů jednotný, a proto se často používá původní znění. Langue se překládá jako jazyk (nebo také jazykový systém, jazykový kód), parole jako mluva, řeč (ale též promluva, text).

Langue je systém abstraktních jednotek, z nichž každá má v systému svou platnost, hodnotu (Saussure říká valeur [čti valér]). Platnost jednotky jazykového systému není dána nějakými jejími vnitřními vlastnosti, ale vždy vztahy k ostatním jednotkám téhož systému. Langue jako systém jazykových znaků je vzhledem k vyjadřovaným skutečnostem v zásadě libovolný (arbitrární), tzn. že neexistuje žádná souvislost mezi označujícím (formou, vehikulem) a označovanou skutečností – nebo lépe řečeno tato souvislost existuje pouze jako výsledek společenské dohody, jako výsledek tradice. To, že jde z hlediska označující formy v případě přirozeného jazyka o systém libovolný, neznamená ovšem, že by tento systém jednotek nebyl závazný. Naopak, jeho závaznost pro uživatele je dána právě onou

výše zmíněnou kolektivní povahou jazyka. A právě proto, že je to systém závazný, je možné dorozumění.

Parole je aktuální realizace abstraktního systému v hmotné podobě (tj. třeba v podobě zvukové, grafické nebo i jiné) v konkrétních situacích. Výsledkem této realizace jsou konkrétní jazykové projevy (promluvy, texty). Jazykový systém se realizuje jedině skrze parole a také pouze skrze parole je zkoumatelný a poznatelný. Přes určitou individualizaci řečových realizací nejsou odchylky nijak zásadní, jelikož potřeba dorozumění je v podstatě neumožňuje. Nicméně právě tyto individuální odchylky v realizacích se mohou stát základem změn a přesunů v jazykovém systému. Ke změnám v rámci jazykového systému dochází vlastně neustále, přitom ale pro dorozumění je nezbytné, aby byl systém relativně stabilní. Proto se hovoří o pružné stabilitě jazyka.

Tedy parole existuje pouze jako realizace langue – a langue existuje pouze díky parole (jazyk bez realizací neexistuje). Přitom langue jako abstraktní systém existuje pouze v kolektivním vědomí, jednotlivý člověk není schopen jej pojmout v jeho úplnosti. Obě stránky přirozeného jazyka, tedy komplexní jazyková realita (schopnost využívat abstraktního systému pro dorozumívání a myšlení; langue + parole) se nazývá **langage** [čti langáž].

Americký lingvista ukrajinského původu, zakladatel generativní lingvistiky, Noam Chomsky [čti čomski] zavádí jako obdobné saussurovským termínům langue a parole své termíny competence a performance. Competence je schopnost používat jazykových jednotek a gramatických pravidel k sestavení (popř. porozumění) správných a smysluplných vět. Performance je aktuální užití těchto jednotek v konkrétních komunikativních situacích.

Co znamená arbitrárnost jazykových jednotek vůči pojmenované skutečnosti? Např. tatáž skutečnost (plody jistého lesního keře) se v různých jazycích nazývá zcela jinak: v češtině borůvky, ve slovenštině čučoriedky, v polštině jagody v němčině Heidelbeeren, v angličtině blueberries atd. Pojmenování tedy není závislé na charakteru pojmenované skutečnosti a jakýkoliv název plní stejně své funkce v rámci jazykového systému daného jazyka. Ve starší době však lidé věřili opaku, tj. že pojmenování je přímou součástí pojmenované věci, a tedy že použitím nějakého jména může být ona věc dotčena. Zde je původ jazykových tabu – magicko-mystických zákazů používat některá slova a příkazu používat místo těchto „pravých“ pojmenování náhradní, tzv. noa. Takovým to náhradním pojmenováním je třeba naše pojmenování velké šelmy *medvěd* (vlastně „jedlík medu“) místo původního jména, zachovaného třeba v latinském *urs*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 4

Které příklady náhradního pojmenování tabuizovaných slov znáte?

2.3 Jazykový systém, jeho hierarchizace

Vyložili jsme, že jazyk (langue) je systém (a jednotky zde jsou charakterizovány vztahy mezi sebou). Množina jednotek tohoto systému se nazývá **inventář**, systém vztahů mezi těmito jednotkami se nazývá **struktura**.

Přirozený jazyk je ovšem systém velmi složitý, který se člení dále do jednotlivých podsystémů, které jsou hierarchicky uspořádány. Takto se jazyk jeví jako systém systémů. Jazykový subsystém (podsystém) se nazývá také **jazykový plán** nebo **rovina**. Každý jazykový subsystém se vždy skládá z takových jazykových jednotek, které jsou sourodé, tedy systémově mají touž funkci. Různí jazykovědci uvažují o různém množství jazykových rovin (subsystémů), v zásadě od tří do sedmi, nejčastěji se ovšem počítá v jazykovém systému s pěti až šesti rovinami.

Hierarchické uspořádání jednotlivých rovin se projevuje v tom, že jednotky hierarchicky nižších rovin tvoří jednotky vyšších rovin a realizují je. A naopak jsou tyto jednotky nižších rovin manifestovány skrze jednotky rovin vyšších. Každá jednotka jisté roviny představuje jednotu jazykové formy a jazykového obsahu (popř. obsahové funkce – to se týká fonémů, které nemají žádný obsah, ale mají distinktivní funkci).

Schematicky si můžeme uspořádání jazykových rovin představit takto:

Tabulka 1: Uspořádání jazykových rovin

rovina	jednotky – typy (v langue)	jednotky – exempláře (v parole)
textová	textém	text
větná	věta	výpověď
kolokační	kolokace	kolokace
lexikální	lexém	(alo)lex
morfematická	morfém	(alo)morf
fonologická	foném	(alo)fon

Komentář k tabulce: Základ fonologického systému tvoří soubor fonémů a jejich vztahy a kombinační možnosti. Pomocí fonémů se realizují jednotky vyšší roviny – tj. morfémy. Z morfémů se pak skládají slova (resp. lexémy – jednotky lexikálního plánu). Slova tvoří posloupnosti, vytvářející pak kolokace a věty. Více patřičně uspořádaných vět pak tvoří textém, základní jednotku textové roviny jazyka, resp. text, realizaci textému v řeči. Někdy se ještě uvažuje o stylistické rovině, která by byla hierarchicky nadřazena rovině textové (jejími jednotkami by byly stylém jako jednotka jazyka a styl jako realizace).

Subsystem morfologický a syntaktický (nebo kolokační + větný) tradičně bývají označovány za **gramatickou soustavu jazyka**. Do gramatického systému se neřadí rovina lexikální, protože jednotky této roviny mají jinou funkci. Zatímco jednotky slovníku (lexika) mají především funkci pojmenovací, jednotky gramatických plánů mají funkci usouvztažňovací, tzn., že jejich úkolem uspořádávat jednotky pojmenovací podle určitých pravidel.

Máme např. tento text: „*Nezapomeň koupit pečivo. Doma už myslím žádné nemáme.*“ Tento text se skládá ze dvou výpovědí, každá z nich se skládá z několika (2-3) kolokací. Např. kolokace koupit rohlíky se skládá ze dvou slov – lexémů/lexů, např. slovo pečivo je tvořeno těmito morfémy/morfy: peč-iv-o, přičemž koncovka –o (gramatický sufix) zařazuje slovo jako 1. pád jednotného čísla středního rodu a plní tak usouvztažňovací funkci. Každý morfém je pak tvořen fonémami/fony: p-e-č-i-v-o.

KONTROLNÍ OTÁZKA 5

Která jazyková rovina je z hlediska komunikace nejdůležitější?

Vidíme, že jednotky z jedné roviny se vyskytují v lineárně uspořádaných řetězcích. Můžeme odvodit, že vztahy mezi jednotkami jednoho plánu mohou být dvojí: **vztahy paradigmatické** a **vztahy syntagmatické** (můžeme si představit dvě osy, které jsou na sebe kolmé: **osu výběru** a **osu kombinace**). Paradigmatické vztahy jsou mezi jednotkami, které jsou zaměnitelné na jednom místě v témže kontextu, syntagmatické vztahy jsou mezi jednotkami, které vytvářejí společně kontext.

Takže slovo *pečivo* je v syntagmatickém vztahu ke slovu *koupit*; v paradigmatickém vztahu se slovem *koupit* jsou třeba jednotky *ukrást*, *brát* nebo *prodat* atd. Podobně syntagmatické a paradigmatické vztahy existují na rovině morfematické: srov. *peč-ivo* vedle *peč-eně* atd.

V každém jazykovém subsystému můžeme z hlediska používání rozlišit **centrum** a **periferii** (střed a okraj): k centru patří jednotky frekventované, k periferii jednotky řídké, ustupující nebo naopak nastupující.

Např. na morfematické rovině patří přípona –ivo k centru (viz *kuřivo*, *stelivo*, *topivo*, *výrazivo* atd.), kdežto třeba přípona –ba k periferii (honba, zastaralá slova lučba, učba – jde tedy o jednotku ustupující). Stejně tak na lexikálním plánu patří slovo *pečivo* k centru slovní zásoby, kdežto slovo *croissant* (jeden druh pečiva) na periferii.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Zvolte si vhodný krátký text např. z novin. Demonstrujte na něm syntagmatické a paradigmatické vztahy mezi jednotkami všech jazykových rovin. Pokuste se také zamyslet nad tím, které jednotky (třeba jen lexikální roviny) náležejí k centru systému a které jsou naopak periferní.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Strukturalistický přístup k jazyku rozlišuje v rámci jazykové reality jazykový systém (langue) a jeho realizaci (parole). Jazykový systém je velmi složitý a hierarchizovaný, skládá se z několika podsystémů (rovin). Každá rovina obsahuje jednotky, které mají v rámci jazyka tuž funkci. Mezi takovými jednotkami pak existují dva druhy vztahů: syntagmatické a paradigmatické.

3 JAZYKOVĚDA JAKO VĚDECKÁ DISCIPLÍNA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je výklad pojmu jazykověda, dále popis jejích disciplín, s jakými obory spolupracuje a jaký je rozdíl mezi jazykovědou synchronní a diachronní.

CÍLE KAPITOLY

- Student dokáže vyjmenovat základní pojmy spojené s jazykovědou.
 - Student rozumí, kterými oblastmi se jazykověda a její subdisciplíny zabývají.
 - Student chápe rozdíl mezi jazykovědou synchronní a diachronní.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

jazykověda, lingvistika, filologie, bohemistika, fonologie, morfologie, lexikologie, syntax, textová lingvistika, stylistika, dialektologie, synchronie, diachronie

3.1 Lingvistika

Vědecká disciplína, která zkoumá jazyk jako systém (langue) i jeho realizace (parole), se nazývá **jazykověda** nebo také **lingvistika** (z latinského lingua – jazyk). Oba názvy chápeme jako synonymní s tím, že pro starší období jazykovědné práce se obvykle termínu „lingvistika“ nepoužívá. Od starší doby se jazykověda chápala jako součást **filologie** (řecky učenost), kterou chápeme jako disciplínu věnující se jazyku a textům v jazyce napsaným, zkoumající skrze tyto texty danou kulturu (pod filologii patří tedy i literární věda). V 19. století se oddělila od jednotných filologických bádání **klasická filologie** (zabývá se klasickými kulturami – tj. starořeckou a římskou) a následně také bádání věnovaná jednotlivým moderním jazykům – např. filologie románská (romanistika), germánská (germanistika), slovanská (**slavistika**). Úsek filologie, potažmo slavistiky, zaměřený na český jazyk a literaturu nazýváme **bohemistika**.

Důležitost jazykovědy mezi vědeckými disciplínami se odvozuje od výsadního postavení jazyka mezi ostatními prvky lidské kultury. Toto výsadní postavení je dáno uvědoměním, že jedině skrze jazyk se člověk zmocňuje světa.

Cílem jazykovědy je poznání jak systému jazyka, tak i způsobů realizace tohoto systému, tedy parole.

Řekli jsme výše, že člověk uchopuje svět skrze jazyk. Jako příklad tohoto faktu je možné si uvést tento poznatek: člověk rozeznává jen ty barvy, pro které má pojmenování. Jsou popsány některé kmeny v Africe, které rozlišují jen pár základních barev, pro které mají pojmenování. Oproti tomu my máme pojmenování i pro nejjemnější odstíny. Jaký je rozdíl mezi „rudou“ a „červenou“? Slovenština, jak víme, slovo „rudý“ nemá.

Otázkami, jak se jazyk podílí na tom, jak rozumíme světu kolem sebe, ale také jak se v jazyce toto naše rozumění světu odráží, se zabývá kognitivní lingvistika.

3.2 Subdisciplíny a disciplíny pomezí

Jádrem jazykovědy jsou ty její dílčí disciplíny (subdisciplíny), které se zabývají jazykovým systémem a zkoumají jeho základní roviny (jazykové plány) – srov. třetí kapitolu tohoto textu. Fonologický (fonematický) plán jazyka zkoumá **fonologie**, morfologickým (morfematickým) plánem se zabývá **morfologie** (český název tvarosloví), slovní zásobou (lexikem) se zabývá **lexikologie**, syntaktický plánem (kolokačním + větovým) **syntax** (česky skladba) a textovou rovinou (tj. nadvětvními útvary) **textová lingvistika**. Přechodné disciplíny jsou **morfologie**, která se věnuje fonematické stránce morfů a hranicím mezi morfy, a **sémantická morfologie** (významosloví), která zkoumá gramatické významy slov a problematiku slovních druhů.

Z dalších jazykovědných disciplín mají velkou důležitost následující. **Fonetika** - zkoumá konkrétní zvuky lidské řeči a jejich typy – hlásky (proto se česky nazývá hláskosloví); fonetika se zabývá na rozdíl od fonologie zvuky řeči z hlediska artikulace, akustiky, percepce – nikoliv fonémy jako jednotkami majícími distinktivní funkci. Z fonetiky pak vycházejí dvě normativní praktické disciplíny: **ortoepie** (je to nauka o zásadách výslovnosti spisovného jazyka) a **ortofonie** (nauka o správném znění jednotlivých hlásek). S těmito disciplínami úzce souvisí **logopedie** (zabývá se prevencí a nápravou poruch řeči a výslovnostních vad). Další podstatnou jazykovědnou disciplínou je **stylistika**; zabývá se konkrétními jazykovými projevy a především podmínkami jejich realizace, výběrem jazykových prostředků a způsobem jejich spojování, tedy jazykovým stylem. Aplikovanou vědou lexikologie je **lexikografie** – nauka o sestavování jazykových slovníků. Nářečímí (jejich specifiky, jejich geografickým rozšířením apod.) se zabývá **dialektologie**. S dialektologií úzce souvisí jazykový zeměpis, který zachycuje jazykové jevy kartograficky.

Základní teoretickou výbavu dává všem dílčím disciplínám **obecná jazykověda**, která zobecňuje poznatky jednotlivých disciplín, koordinuje je a stmeluje je v jednotu. Důležitou oblastí obecné jazykovědy jsou tak **jazyková univerzália** (jevů společných všem lidským jazykům) – jejich opakem pak jsou **specifika** (jazykové jevy typické pro jeden národní jazyk).

Příkladem jazykové univerzálie může být existence samohlásek, sloves nebo třeba frazémů. Jazykovým specifikem češtiny může být např. foném [ř]. Výslovnostně zcela identický foném se v jiných jazycích nevyskytuje.

V poslední době se bouřlivě rozvíjí a většinu dílčích disciplín ovlivňuje **korpusová lingvistika**. Korpusová lingvistika se zabývá teoretickými i praktickými otázkami sestavování a využívání počítačových korpusů jazyka, tj. rozsáhlých souborů autentických textů lingvisticky zpracovaných (anotovaných). Pro češtinu existuje Český národní korpus (ČNK) provozovaný na Ústavu Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, který má několik korpusových těles, která jsou veřejně dostupná prostřednictvím sítě internet. Mimo rámec jazykovědy už stojí **ortografie** (pravopis) – je to soubor pravidel, podle nichž se v tom kterém jazyce užívá písmo.

KONTROLNÍ OTÁZKA 6

Čím se zabývá lingvistická disciplína pragmalingvistika?

Jako žádná věda ani lingvistika nestojí v systému věd izolována, nýbrž je spojena s ostatními disciplínami rozmanitými vztahy, různě s nimi souvisí. Velmi úzké vztahy má jazykověda se sémiotikou – obecnou teorií znaků (neboť – jak už víme – jazyk je znakový systém a zároveň buduje složitější znakové systémy, např. literární díla). Dále se jazykověda v posledních desetiletích sblíží s kybernetikou, vědou o řízení a sdělování v živých i neživých systémech. S kybernetikou úzce souvisí další od původu matematické disciplíny – teorie informace a zejména její aplikovaná věda **teorie komunikace**, které zkoumají proces sdělování z hlediska matematických modelů. Z hlediska těchto disciplín je jazyk přirozený kód (na rozdíl od technického kódu), a sice nerovnoměrný kód s velkým základem. Matematické disciplíny (statistika) se uplatňují např. při sestavování frekvenčních slovníků atd. Všem dílčím disciplínám, které zkoumají jazyk matematickými metodami, říkáme souhrnně **kvantitativní lingvistika**. Vedle toho zahrnuje matematická lingvistika také **algebraickou lingvistiku**, která využívá poznatky z teorie množin, abstraktních algeber, teorie automatů či teorie her k sestavování formalizovaných abstraktních modelů.

Lingvistika se stýká v oblasti produkce řeči s psychologií, na pomezí lingvistiky a psychologie existuje disciplína zvaná **psycholingvistika**. Psycholingvistika se zaměřuje na výzkum psychofyziologických předpokladů řeči, psychických procesů spojených s řečí

nebo také na rozvoj jazykových schopností u dítěte. Chápání jazyka jako společenský fakt přirozeně vede k vytvoření spojníc mezi jazykovědou a sociologií a potažmo k ustavení pomezí disciplíny zvané **sociolingvistika**. Sociolingvistika se snaží především vysledovat paralely ve struktuře jazyka a struktuře lidské kultury, hledat vztahy mezi stavem jazyka a charakterem lidského společenství, které jazyk užívá. Odedávna byla jazykověda v kontaktu s filozofií, už starověcí filozofové se zabývali jazykem, zejména pojmy jako význam a znak, ale ve dvacátém se přímo hovoří o tzv. „linguistic turn“ – obratu k jazyku ve filozofii. Úzké kontakty má lingvistika s logikou. Logika zkoumá sdělovací systémy z hlediska pravdivosti, vyplývání atd. Jelikož rovněž přirozený jazyk je sdělovací systém, je podrobován logickému zkoumání: postupy logiky tak ovlivňují i jazykovědu, vedou k užívání formalizovaných schémat, logických metod atd.

S jazykovědou (hlavně se stylistikou) spolupracuje také (literární) estetika jakožto věda, která se zabývá estetickou hodnotou literárního textu; sblížení mezi estetikou a lingvistikou je především zásluhou tzv. pražské školy. Pomezí disciplínou mezi jazykovědou a literární vědou je **teorie překladu**; zkoumá metody a postupy adekvátního převodu sdělení z jednoho jazyka do druhého.

Vůči historiografii může jazykověda plnit funkci pomocné vědy. Historické vědy využívají poznatky jazykovědy např. při ověřování pravosti písemných památek, při zkoumání dávných předpísemných fází vývoje pomáhá historikům srovnávací jazykověda jako disciplína, která sleduje rozdíly a společné rysy jazyků a na tomto základě stanovuje jejich příbuzenství.

Směřování k jazyku v současné filozofii navazuje na myšlenky načrtnuté již na přelomu 19. a 20. století německým logikem Gottlobem Fregem, totiž že pro řešení filozofických problémů je základní analyzovat jazyk, a to především jazyk v jeho fungování. Vlivné pro formování moderní filozofie jazyka jsou zejména myšlenky Rakušana Ludwiga Wittgensteina a tzv. Vídeňského kruhu.

KONTROLNÍ OTÁZKA 7

Které dílo Ludwiga Wittgensteina je spojeno s filozofií jazyka?

Zmíněný posun jazyka, resp. řeči do centra zájmu soudobé filozofie se výrazně projevuje také v pozdních pracích Martina Heideggera a Hans-Georga Gadamera. Tyto způsoby přístupu k jazyku jsou značně odlišné od koncepcí novopozitivismu i moderní jazykovědy. Heideggerův i Gadamerův přístup k řeči nejde cestou rozvíjení poznatků soudobé jazykovědy, ale naopak se snaží etablovat jako autonomní. O přístupu těchto filozofů, kterému je vlastní především dialogické chápání řeči, se můžete poučit v těchto publikacích: M. Heidegger: *Básnický bydlí člověk*, H.-G. Gadamer: *Člověk a řeč*.

3.3 Jazykověda synchronní a jazykověda diachronní

K jazyku je možno přistupovat v zásadě dvojím různým způsobem: sledovat jeho historický vývoj, anebo zkoumat jeho stavbu vzhledem k fungování v lidské společnosti. To je samozřejmě umožněno dvojím: tím, že jazyk prochází v čase proměnami, vyvíjí se, a na druhé straně tím, že jazyk je systémem, strukturou. Oba tyto přístupy k jazyku jsou v jazykovědě běžné od jejích počátků, ale terminologické a metodologické oddělení je až dílem ženevského lingvisty Ferdinanda de Saussura, jenž bývá považován za otce moderní jazykovědy. Saussure dokonce vyhrocuje oddělení těchto dvou přístupů k jazyku až k tomu, že hovoří o dvou jazykovědách: lingvistice synchronní a lingvistice diachronní.

Diachronie (řecky diá – skrz, chrónos – čas) znamená zkoumání přirozeného jazyka v jeho vývoji a popis tohoto vývoje. Znamená to, že jazyk je nahlížen ve své vývojové dynamice, pozornost se zaměřuje především ke kauzálním vztahům mezi vývojovými stádii jednoho jazykového jevu. Jazykovědec si klade otázku kdy, ale také otázku proč k nějaké změně v jazyce došlo. Diachronní lingvistika třeba zkoumá stav jazyka v nějakém časovém úseku (např. na počátku národního obrození) a vykládá tento stav v souvislosti s předešlým vývojem, často se zabývá hláskovými změnami (např. vznikem českého *h* z původního praslovanského *g*), významovými změnami slov, zánikem či naopak vznikem jednotlivých morfologických kategorií a jejich změnami atd.

Synchronie (řec. sýn – spolu) znamená popis stavu jazyka v jistém bodě na časové ose. Neznamená to tedy nutně pouze popis jazyka v současnosti, byť to je samozřejmě nejčastější a nejlépe proveditelný postup, stejně se mohou provádět analýzy mrtvých jazyků nebo konkrétních historických období jazyka. Pro synchronní přístup je na rozdíl od diachronního, který se rozpadá do jednotlivých vztahů, typický celostní pohled na jazyk jako systém, který funguje v jisté době v kolektivním úzu členů jistého jazykového společenství.

V jazykovědě 19. století jednoznačně převažovat diachronní přístup k jazykovému materiálu. Vrcholící pozitivismus ve vědě našel v lingvistice svou podobu v tzv. **mladogramatické škole** (největšího rozmachu dosáhla v 70. a 80. letech 19. stol.). Pro mladogramatiky je typické zkoumání izolovaných změn v historii jazyka, zjišťování historických souvislostí mezi jednotlivými jazyky (přejímání slov), konstruování společných vývojových východisek různých jazyků (tzv. prajazyků), vyvozování závěrů pro kulturu a strukturu společnosti v minulosti podle stavu jazyka. Této metodě jazykovědné práce říkáme metoda historickosrovnávací. Produktem této metody je teorie jazykových rodin a jejich větví (indoevropská jazykověda, slovanská jazykověda).

Proti mladogramatickému přístupu k jazyku postavil de Saussure nutnost synchronie a vytyčil její prioritu před diachronním přístupem. Podle něj synchronní přístup umožňuje lépe poznat podstatu jazyka a pochopit jeho fungování v lidské společnosti. Ze Saussurových myšlenek vychází většina jazykovědných škol ve 20. století. Typické je zde mínění, že historické aspekty jazykových jevů jsou irelevantní pro jejich fungování v komunikaci a pro jejich pozici v systému jazyka.

Saussure při výkladu zásady synchronie používá analogii se hrou v šachy. Situaci v nějakém okamžiku na šachovnici můžeme podle něho popsat synchronně: jaká je a z toho vyvodit možnosti, jaké existují pro průběh partie. Přitom vůbec není důležité, jak daná situace nastala, jak jednotlivé dosud figury táhly. A podobně je tomu s jazykem. Toto přirovnání je velmi trefné, má však přece jen jednu výjimku, a to je rošáda: ze stavu na šachovnici nepoznáme, zda hráč již táhl s věží a králem, a tedy zda může rošádu použít.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Srovnejte výhody a nevýhody synchronního a diachronního přístupu k jazyku.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Jazykověda je vědecká disciplína, která se zabývá jazykem jako systémem a jeho realizacemi. Člení se na řadu disciplín, z nichž ty základní se zabývají jednotlivými jazykovými plány. Další disciplíny a disciplíny pomezí a aplikované se věnují různým aspektům přirozeného jazyka. V jazykovědě (tj. i v základních subdisciplínách) je možno přistupovat k materiálu synchronně a diachronně.

4 MLUVENÁ A PSANÁ PODOBA JAZYKA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je výklad pojmů mluvená a psaná řeč, dále pojednání o písmu a jeho vývoji. Následuje kapitola o českém pravopisu.

CÍLE KAPITOLY

- Student rozumí pojmům mluvená a psaná řeč a dovede je rozlišit.
 - Student chápe vývoj písma.
 - Student zná principy českého pravopisu.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

realizační forma jazyka, písmo, abeceda, pravopis

4.1 Řeč mluvená a řeč psaná

Již z dřívějších kapitol víte, že v rámci komplexní jazykové reality (langage) rozlišujeme jazyk jako systém (langue) a jeho realizace (parole). Přitom existují dvě základní realizační formy jazyka, a sice **řeč mluvená** a **řeč psaná**. Obě tyto **realizační formy** jsou projevem řečové aktivity člověka, jsou tzv. vnější (zjevnou) řečí. Čímž se liší od od **tzv. vnitřní řeči**, která je projevem mentální aktivity člověka; myšlenky jsou totiž vázány na jazykové zprostředkování, byť tzv. vnitřní řeč není plně zformována, je zkratkovitá, doplněná obrazovými představami atd.

Mluvenou a psanou řeč nepovažujeme za dva různé soubory výrazových prostředků, ale za různé způsoby užití téhož jediného jazykového systému; mluvená a psaná řeč spolu úzce souvisí, navzájem se ovlivňují.

Psaná realizační formy jazyka je výrazně mladší než mluvená řeč, souvisí teprve s vynálezem písma. Podstatou písemné (grafické – psané, tištěné...) realizace jazyka je její dvojrozměrnost, plošnost: to znamená, že psaná řeč má horizontální rozměr (souvislá linie zleva doprava nebo naopak) a vertikální rozměr (tato linie se láme do řádků řazených shora

dolů). Oproti tomu mluvená řeč je jednorozměrná, lineární, odvíjí se v čase. Z toho plyne, že v písemném textu se čtenář může mnohem snadněji orientovat, což je podpořeno dalším členěním plochy textu pomocí odstavců, titulků, tučné sazby a jiných grafických prvků. Samozřejmě i psaný text je vnímán v čase, ale čtenář může číst jak rychle chce, může se nekonečně vracet k něčemu, čemu napoprvé neporozuměl, může i přeskakovat to, co se mu zdá podružné nebo nezajímavé. Naproti tomu posluchač mluveného projevu je zcela závislý na mluvním tempu mluvčího, není možné, aby se vracel ani předbíhal.

Z charakteru mluvené a psané realizace jazyka vyplývá rozdílná výstavba mluvených a psaných textů. V mluvených projevech jsou pravidlem výpovědi kratší a jednodušší, text musí být přehledně komponován. K porozumění přispívá také situační zakotvenost (zpětná vazba). Naopak písemná realizace jazyka umožňuje sdělovat složitější myšlenky složitější jazykovou formou. Při psaní má autor ovšem dost času na formulování svých myšlenek, na vypilování jazykové formy. Větší náročnost psané podoby komunikace vede k větší úspornosti a zároveň větší obsažnosti a přesnosti. Zatímco mluvený projev svým pronesením zaniká (není-li zaznamenán ve zvukové konzervě – na magnetofonový pásek nebo podobným způsobem), písemné texty trvají. Společnost vyprodukovala instituce, které jsou určeny k uchovávaní písemných projevů – archivy, knihovny atd. Písemným textům se totiž tradičně v lidské společnosti připisuje reprezentativní hodnota a kladou se na ně zvýšené nároky. To se projevuje ve vzdělávacím systému až nezdravou preferencí písemných cvičení, diktátů před trénováním mluveného projevu.

Psaný projev má za úkol zprostředkovat snadné a rychlé porozumění obsahu; není jeho úkolem zobrazovat/zaznamenávat přesně zvukový projev. Písemná realizace jazyka pojmenovává tedy přímo, nikoliv skrze zvukovou realizaci jazyka. Zvuková a písemná podoba řeči se tudíž liší nejen fyzikální podstatou, ale i způsobem vyjadřování jazykového obsahu. Tak vyjadřuje písemný jazyk rozdíly, které mluvený nevyjadřuje: *i x y, ú x ů, plot x plod* atd. Tato odlišnost, nesouběžnost psané a mluvené podoby jazyka činí sice způsob písemného zápisu obtížnějším na osvojení i používání, ale na druhé straně se smysl takového psaného textu vybavuje mnohem snadněji a jednoznačně: to, co má stejný význam, je stejně napsáno – to, co má různý význam, je zapsáno různě: *plod – plodu [plot – plodu], bít – být [bít]*.

Složitost českého pravopisu vedla již v nové době k několika návrhům na jeho zásadní reformu (zrušení dvojího *i*, grafika *dí, ti, ni*, zrušení *ů* atd.), které však nikdy neuspěly i proto, že by narušily celou dosavadní tradici, prakticky by znepřístupnily celou písemnou tradici češtiny od roku 1848, kdy byla provedena poslední významná pravopisná reforma. Také by sice výrazně usnadnily psaní, ale ztížily by vybavování smyslu psaného textu z důvodů uvedených výše. V posledních desetiletích je tendence provádět takové úpravy pravopisu (prostřednictvím normativních Pravidel českého pravopisu, naposledy 1993), které vedou k racionalizaci zápisu, tj. k jasné logičnosti pravidel, a zároveň se preferuje počesťování cizích slov a jejich plné začleňování do české pravopisné i tvaroslovné soustavy. Např. –izmus, velká písmena. Některé tyto změny narážejí ovšem na odpor konzervativní části uživatelů.

Odlišnost mluvené a psané realizace jazyka si můžeme ukázat na rozdílu mezi přednáškou jakožto mluvenou realizací a skripty jakožto realizací psanou. I když se oba texty zabývají stejnou problematikou, můžete dobře pozorovat odlišný způsob strukturování textu, odlišný způsob zvýraznění podstatných pasáží (ve skriptech kurzíva, tučná sazba, vyčlenění odstavce; na přednášce zpomalení mluvního tempa, opakování), jakož i odlišnosti ve větné skladbě. Sami zjistíte, že oba způsoby mají své výhody a nevýhody.

4.2 Písmo a jeho vývoj

Soustavu grafických znaků, které slouží ke grafickému záznamu jazyka, nazýváme **písmo**. Ustálené pořadí znaků písma nazýváme **abeceda**.

Podle toho, co znaky písma označují, rozlišujeme tři druhy písma:

- **písmo ideografické** (pojmové) – grafický znak (grafém) zde odpovídá pojmu. Může se jednat buď o piktogramy (obrázkové písmo – např. egyptské hieroglyfy, sumerské klínové písmo, mayské hieroglyfy), nebo o ideogramy (stylizované a simplifikované abstraktní symboly pro pojmy – např. dodnes užívané čínské písmo, které obsahuje asi 50 000 znaků);
- **písmo slabičné** – historicky se vyvinulo z ideografického tím, že znak přestal označovat slovo, ale začal označovat slabiku, primárně slabiku kořenovou (příklady mohou být babylonský klínopis vyvinuvší se ze sumerského, indické písmo dévanagáří užívané k zápisu sanskrtu, ale i hindštiny a jiných jazyků indického poloostrova, nebo písmo japonské, které se vyvinulo z čínských znaků);
- **písmo hláskové** (nebo lépe fonologické) – grafém odpovídá hlásce (fonému) – příkladem je písmo, které používáme.

První hláskové písmo sestavili ve 13. stol. př. n. l. Foiničané na základě klínopisné abecedy babylónské (v oblasti Levanty). Toto písmo se díky čilé obchodní aktivitě foinických kupců rozšířilo po celém Středomoří a dalo základ jednak písmu hebrejskému a arabskému (přes Aramejce), jednak řeckému písmu. Od tzv. lineárního písma B začali Řekové zapisovat zleva doprava, zatímco východní písma odvozená z foinické abecedy se dodnes píšou zprava doleva. Z starého řeckého písma se pak vyvinuly dvě větve písem: západní (písmo etruské, z něho písmo latinské = **latinka**) a východní (cyrilice, azbuka). Až na krátkou epizodu staroslověnského písemnictví (kdy se užívala hlaholice, zvláštní písmo sestavené Konstantinem a Metodějem) se u nás používá latinka. Latinské písmo historicky nabývá různých podob – např. gotické písmo (malovaný švabach, psaný kurent), humanistická kulatá latinka atd. Pro češtinu se až do poloviny 19. stol. používala gotika, potom humanistická latinka, např. v němčině došlo k stejné výměně až 1941. Česká abeceda má 42 znaků: 26 prostých, 15 s diakritickými znaménky a 1 spřežku ch (v češtině se považuje na rozdíl od němčiny či angličtiny za jeden znak).

KONTROLNÍ OTÁZKA 8

Které slovanské jazyky používají cyrilici?

4.3 Český pravopis

Způsob, jakým se užívá písmo pro zápis konkrétního jazyka, se nazývá **pravopis** (**ortografie**). Současný český pravopis je **diakritický** (užívá znaménka pro vyznačování hlásek, které základní sada latinského písma neobsahuje). Nejstarší české písemné památky jsou však psány tzv. **primitivním pravopisem** (používá jen základní sadu znaků, takže jedna litera značí více hlásek: psané *c* odpovídá vyslovenému *c, č, k*). Tento pravopis byl velmi nevhodný pro češtinu. Proto se už od konce 13. stol. objevuje **pravopis spřežkový**. Hlásky specifické pro češtinu se zaznačují sledem dvou či více liter – hrziech [hřiech]. Ve 14. stol. se objevují první případy užívání diakritických znamének; v logickou soustavu byl uveden diakritický typ pravopisu v 15. stol. traktátem *De orthographia bohemica*, připisovaným Janu Husovi. V 15. stol. se užívalo obou druhů zápisů vedle sebe, některé spřežky zůstaly nadále zachovány, i když se diakritický pravopis prosadil. Český pravopis pak prošel několika reformami. V 16. stol. proběhla **bratrská reforma** (vyslovené *í* – psané *j, j – g, g – ěg, ou – au, š – ss*, rozlišuje se *ú* a *ů*, po *c, z, s* se píše *y*). Na poč. 19. stol. byla provedena tzv. **úprava analogická** (po *c, z, s* se píše *i* nebo *y* podle tvaroslovné analogie: *psi x psy* jako *páni x pány*) až po tvrdých bojích jotistů s ypsilonisty. Ve 40. letech byla provedena poslední výrazná úprava (tzv. skladná), která uvedla český pravopis do dnešní podoby.

Český pravopis je založen především na **principu fonologickém**. To znamená, že jeden foném se zapisuje vždy jedním grafémem. Vedle toho se uplatňují i principy jiné, které jdou proti tomuto ústřednímu principu českého pravopisu. Zejména je to **princip morfologický**, motivovaný snahou, aby jedem morfém měl vždy stejný grafický záznam – např. *roz-* ve slovech *rozbalit* [rozbalit] a *rozkázat* [roskázat]), morfologickým principem je zdůvodněn i grafém *ě* (takto samostatně jej čteme „ije“), který zachovává stejnou podobu koncovek u slov s různou výslovností – *ropě* [ropje], *jámě* [jámě], *vodě* [vodě]. **Historický princip** spočívá v zachovávání *i* a *y, ú* a *ů*, **etymologický princip** předepisuje psaní *y* ve „vyjmenovaných“ slovech, zápis *dcera* atd. **Skladebný princip** českého pravopisu se projevuje především v tzv. shodě podmětu s přísudkem.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Přepište následující text, zapsaný bratrským pravopisem, podle pravopisu dnešního. Jde o ukázkou kázání Václava Matěje Štajera z jeho *Postily katolické* z r. 1691.

„A kdo profým mohlby býti tak bezbožný, aby se dnes nermautil? kdo tak twrdý, aby se neobměkčil? kdo tak newlidný, aby spolu-vtrpenj neměl? kdo tak rozkošfjný, aby se rozkošfe neměl vzdalowati? kdo tak nešflechetný, aby aspoň dnes pokánj nečinil z fwých hřjchů, pro kteréžto Pán a Stwořitel geho, smrt neyvtrpněgšfj a neyohawněgšfj podštaupil? Abychom pak k tomu spolu-vtrpenj a pokánj pohnutj byli, rozgjmeyme, kterak Kryštus Pan mnohonáfobně zmařil se pro nás, aby nám přjklad dal, w čembychom ho měli w geho vmučenj nařledowati.“

SHRNUTÍ KAPITOLY

Existují dvě základní realizace jazykového systému: mluvená a psaná. Tyto realizace se liší nejen svou hmotnou podstatou, ale také dalšími výraznými charakteristikami produkčními i recepčními. K písemné realizaci jazyka slouží písmo, které se historicky vyvíjí. Čeština užívá upravenou latinku. Způsob zápisu češtiny pomocí tohoto písmo procházel v historickém vývoji četnými změnami.

5 PÍSMO, JEHO VÝVOJ A PÍSEMNÉ SYSTÉMY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je podat základní informace o původu písma, druzích písemných systémů a jeho vývoji.

CÍLE KAPITOLY

- Student rozumí významu písma a psané podobě jazyka.
 - Student chápe jednotlivá stadia vývoje písma jazyka a dokáže vyjmenovat příklady.
 - Student dokáže popsat, jak se písemné systémy vyvíjí.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

psaná podoba jazyka, písmo, písmo ideografické, písmo slabičné, písmo hláskové

5.1 Význam písma

Písmo je prostředek, díky kterému se do dnešní doby zachovaly jazyky a kultury národů, a to i těch, kteří dávno vyhynuli. Písmo tedy zachovává dějiny lidstva. Jedná se o výtvar čistě lidského charakteru. Vývoj písma úzce souvisí s použitou psací látkou, která závisela na zeměpisné poloze dané kultury - dostupnost přírodních zdrojů a lidská vynalézavost. Dalším faktorem, které ovlivnilo vývoj písma bylo psací náčiní. Písmo se začalo vyvíjet před 5 000 lety. Význam písma je především v tom, že zaznamenává fakta a události pro budoucnost, není tedy, jako mluvená podoba jazyka, vztažena pouze k přítomnosti. Se vznikem písma bylo možno zapsat hospodářské údaje, historii, popsat kulturu a chování daného národa. Použití písma úzce souviselo s náboženstvím, neboť pomocí písma byly zaznamenávány posvátné texty, obřadní formule apod.

KONTROLNÍ OTÁZKA

Který materiál byl ve evropském středověku používán k zapisování textů?

5.2 Písemné systémy

5.2.1 PIKTOGRAMY

Původní písmo bylo obrázkové, tzv. piktogramy. Piktogram je grafický znak, který znázorňuje pojem nebo sdělení pomocí obrázků. Obrázek je symbolem, má tedy přímou souvislost mezi označujícím a označovaným. Například symbol přeškrtnuté kouřící hlavy nalepený v autobuse znamená, že je zde zákaz kouření. Nebo obrázek červeného srdce symbolizuje lásku. Protože piktogramy jsou symboly, jsou všeobecně srozumitelné napříč kulturami.

KONTROLNÍ OTÁZKA 9

Vysvětlete smysl piktogramů na semaforu u přechodu pro chodce.

5.2.2 LOGOGRAFICKÁ PÍSMO

Logografická písma jsou dalším vývojem písemných systémů. Logogram reprezentuje jedno slovo. To vede ke značnému počtu logogramů, protože slov je v jazyce mnoho tisíc. Logogramy se někdy nazývají ideogramy. Ideogramy jsou symboly reprezentující abstraktní myšlenky. Nejdůležitější současné logografické písmo je čínština. Její písmo ovšem nemá čisté logogramy, ale jedná se o variantu sématicko-fonetickou. Znak obsahuje sémantickou složku (význam) a dále prvky ukazující výslovnost. Nejznámější staré logografické písemné systémy představuje stará egyptština a mayština.

Egyptské logografické písmo (hieroglyfy) je jedním z nejstarších písem lidské civilizace. Nápisy v kameni a na papyru sahají až před rok 4 000 př. n. l a využívali se až do první poloviny 3. století n.l. Vzniklo díky potřebě zaznamenávat náboženské texty pro další generace. V tomto dlouhém, vývojovém období došlo k mnoha změnám. Jednalo o obrázkové písmo, kdy každý obrázek znamenal jedno slovo. Tyto hieroglyfy se tesaly do stěn chrámu, pyramid a psalo se s nimi na papyrus, slonovinu, dřevo. Na psaní se využívala tyčinka nebo štětec. Nejčastější psací látkou byl papyrus.

Mayské písmo bylo písemným systémem civilizace Mayů rozvinuté ve Střední Americe. Nejranější nápisy se datují do 3. století před naším letopočtem a písmo se užívalo až do dobytí oblasti Španěly v 16. a 17. století. Mayové rovněž používali logogramy doplněné fonetickými prvky. Znak mohl reprezentovat celé slovo, morfém nebo slabiku.

5.2.3 SLABIČNÉ PÍSMO

Slabičné písmo je systémem znaků reprezentujících slabiky. Většinou se jedná o kombinaci otevřené slabiky s iniciálou, tedy kombinace konsonantu a následujícího vokálu. Slabičný systém je úspornější, protože znaky neoznačují celá slova, ale jen jejich části a kombinací těchto částí je možné zapsat různá slova.

Současné známé slabičné systémy reprezentuje například písmo dévanágarí. Používalo se k zapsání důležitého staroindického jazyka sanskrtu. Dnes se jím zapisuje hindština a jiné indické jazyky.

Národy starověké Mezopotámie používaly klínové písmo. Zapisovalo se do hliněných tabulek vtačováním seříznutého rákosu. Vtisky mají proto tvar klínu. Znaky vycházely z původních piktogramů, ale byly zjednodušovány tak, aby se daly znázornit pomocí rydla nebo rákosu. Nejstarší formy klínového písma používali Sumerové, po nich Akkadané a Babylóňané. Tyto semitské jazyky používaly klínového písma už jako slabičného, ačkoliv celý písemný systém byl komplikovanější. Některé znaky označovaly logogram, např. GIŠ (strom, dřevo), DINGIR (bůh), aniž by se četly. Takové znaky jen ukazovaly kategorii slova, říká se jim determinativ. Jeden znak mohl mít navíc několik různých čtení, proto je četba klínového písma semitských jazyků poměrně obtížná.

Klínové písmo používaly také indoevropské jazyky chetitština a stará perština (zde bylo klínové písmo podstatně zjednodušeno). Klínové písmo ugaritské je již ryze hláskové, zde každý znak odpovídá jedné hlásce.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Na materiálech z internetu zjistěte, které typy písma se použily k zápisu na těchto památkách: Rosetská deska, Behistunský nápis, Disk z Faistu, Rigvéda, Vatikánský kodex, Kodex regius.

5.2.4 HLÁSKOVÉ PÍSMO

Velký krok ke zjednodušení písma učinili Feničané ve 13. století př.n.l. S použitím egyptského a klínového písma vytvořili hláskovou abecedu, tedy systém znaků,

obsahujících souhlásky. Od Féníčanů pak s úpravami převzali tento systém Aramejci, od nich pak Arabové a Židé a Řekové. Řekové původní abecedu doplnili o znaky pro vokály.

Protože hláskové písmo označuje jedním znakem jen jednu hlásku (kterých je průměrně kolem 30), jedná se o písemný systém velmi ekonomický. Většina jazyků světa dnes používá hláskové písmo.

Znaky jsou seřazovány pro jednotlivé jazyky do vzorových řad s ustáleným pořadím znaků (hlásek), zpravidla nazvaných podle prvních znaků, například abeceda, azbuka, alif baa, alefbet, apod.

Nejstarší slovanské písmo se nazývá hlaholice. Sestavili ho v polovině 9. století před příchodem na Velkou Moravu věrozvěstové Konstantin a Metoděj. Čeština však pod vlivem němčiny převzala latinku. Latinka byl původně systém vyvinutý pro zapsání latiny. V důsledku středověké christianizace došlo k rozšíření tohoto písma mezi ostatní národy. Jedná se o současné nejrozšířenější písmo na světě a v různých modifikacích označuje jak souhlásky, tak samohlásky i suprasegmentální prvky. Nejde jen o indoevropské jazyky. Latinku používá mnoho afrických jazyků, v Evropě také turečtina a v Asii vietnamština.

KONTROLNÍ OTÁZKA 10

Staroslověnština je zapisována ještě jedním hláskovým typem písma - cyrilicí. Jaký je její původ?

SHRNUTÍ KAPITOLY

V této lekci byl podán stručný výklad o významu písma a vývoji písemných systémů. Uvedeny byly příklady systémů piktografických, logografických, slabičných a hláskových.

6 STRATIFIKACE NÁRODNÍHO JAZYKA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je výklad spisovný a nespisovný jazyk, stratifikace národního jazyka, idiolekt a také výklad prvků nestrukturního útvaru, jako je slang, profesní mluva a argot.

CÍLE KAPITOLY

- Student rozumí pojmům spisovný a nespisovný jazyk.
 - Student chápe jednotlivé strukturní útvary národního jazyka.
 - Student zná terminologii strukturních a nestrukturních útvarů.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

spisovný jazyk, obecná čeština, interdialekt, nářečí, izoglosa, idiolekt, argot, profesní mluva, slang

6.1 Strukturní útvary

6.1.1 SPISOVNÝ A NESPISOVNÝ JAZYK

Spisovná čeština je systém jazykový prostředků, které se užívají především v psané formě a ve veřejných mluvených projevech. Má charakter reprezentativní a oficiální, je to tedy standardní útvar, který je kodifikovaný v mluvnicích, slovnících a pravidlech pravopisu a výslovnosti. Spisovné jazykové prostředky můžeme rozdělit na knižní, neutrální a hovorové. Termín hovorová čeština zavedl do teorie spisovného jazyka Bohuslav Havránek a vymezil ho jako funkční vrstvu spisovné češtiny, která slouží k běžné komunikaci. Dnes se pojem hovorová čeština užívá nejednotně a někteří jazykovědci ho odmítají úplně. Pro naše potřeby rozumíme pod pojmem hovorová čeština hovorovou vrstvu spisovné češtiny.

6.1.2 STRUKTURNÍ A NESTRUKTURNÍ ÚTVARY NÁRODNÍHO JAZYKA

Český národní jazyk nemá jen spisovnou podobu, ale zahrnuje i obecnou češtinu, nářečí (dialekty), slangy a argoty. Strukturní útvary národního jazyka jsou tvořeny úplnou jazykovou strukturou, tzn. že jsou realizovány ve všech jazykových plánech (skladba, tvarosloví a slovní zásoba).

Pokud jsou jazykové struktury realizovány pouze v lexiku, aniž by měly vlastní strukturu v jiných jazykových rovinách, mluvíme o nestrukturních útvarech nebo poloútvarech, sem patří slangy a argoty.

6.1.3 STRATIFIKACE NÁRODNÍHO JAZYKA

Vrstvy národního jazyka můžeme znázornit jako trojúhelník, jehož základnu tvoří spisovný jazyk jako prestižní jazykový útvar, který se opírá o kodifikaci, je funkčně, regionálně a sociálně neomezený.

Obecná čeština je spontánní mluvený jazyk soukromé a poloveřejné komunikace. Vyvinula se ze středočeského interdialektu, díky malé nářeční diferenciaci v Čechách se interdialekt rozšířil na celé jejich území a vzdaluje se svému interdialektickému původu. Stává se protikladem spisovného jazyka, tedy univerzálním běžně mluveným jazykem, ale v oblastech východomoravských a slezských nářečí (částečně i středomoravské oblasti) je chápán jako cizí kód. mluvíme o tzv. druhém standardu či substandardu. Obecná čeština se užívá v poloveřejné mluvené sféře komunikace.

Interdialekt (nadráčeří) je posledním vývojovým stádiem dialektů; liší se od nářečí tím, že je územně extenzivnější, není často dotvořen ve všech jazykových plánech, není tak přísně normován jako tradiční nářečí, je nestabilizovaný. Jako interdialekty označujeme regionální obecnou češtinu, hanácká nářečí, nářečí východomoravská a lašská. S interdialekty se setkáváme jak v poloveřejné, tak v soukromé mluvené sféře komunikace.

Teritoriální dialekt - územní nářečí. Nářečí češtiny dělíme na 4 nářeční skupiny: nářečí česká, středomoravská (hanácká), východomoravská (moravkoslovenská), slezská (lašská). Hlavní dělítka nářečí češtiny - střídnice za původní (staročeské) *ú*, *y* (příp. *i*) a *aj*. (múka, mlýn, daj: č. mouka, mlejn, dej; střm. móka, mlén, dé; výchm. stejně jako ve stč., slez. muka, młyn, daj.). Hranice mezi jednotlivými jazykovými jevy se nazývá izoglosa. Dialekty se užívají v soukromé mluvené komunikaci.

KONTROLNÍ OTÁZKA 11

Které znáte základní dialektologické příručky?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Zamyslete se nad tím, jak se mluví v obci, kde žijete. K jaké nářeční skupině vaše nářečí náleží. Vysledujte rozdíly mezi vašim nářečím a spisovnou češtinou na úrovni hláskové.

6.1.4 IDIOLEKT

Idiolektem rozumíme individuální variantu jazyka, soubor všech jazykových zvyklostí jednoho člověka v jednom časovém stádiu. Základ tvoří mateřský jazyk, na který se navrstvují další variety národního jazyka včetně vrstvy spisovné. Idiolekt bývá obvykle chápán jako individuální jazyková kompetence ve smyslu schopnosti aktivního užívání jazyka.

Každý člověk vyrůstá v určitém jazykovém prostředí, které ho ovlivňuje. Osvojování jazyka začíná v dětství, kdy jedinec přijímá kód svého blízkého i širšího okolí. V průběhu vzdělávacího procesu si jedinec osvojuje více či méně úspěšně spisovnou normu a další variety jazyka podle svých zájmů a prostředí, ve kterém se pohybuje. Idiolekt se díky tomu různou měrou liší i u sourozenců, kteří vyrůstali ve stejném prostředí. Postupně se formuje individuální styl jedince, který většinou zahrnuje několik vrstev národního jazyka.

6.2 Nestrukturní útvary

6.2.1 SLANG

Slang v širším pojetí chápeme jako soubor speciálních pojmenování realizovaných v běžně mluvené komunikaci lidí, které spojuje pracovní prostředí či společenské prostředí či stejné zájmy. V užším pojetí se jedná o sociolekt - tedy mluvu jedné sociální skupiny, který slouží k diferenciaci vzhledem k vnějšímu prostředí, vnitřní integraci a současně k hierarchizaci v rámci společenství jeho nositelů. Jednotlivé slangy jsou obvykle realizovány především v lexikální rovině jazyka, nemají vlastní ucelenou gramatiku, ale nemohou být zároveň omezovány na několik nápadných lexikálních prostředků. Slang přejímá prvky ze všech rovin národního jazyka a přejímky modifikuje. Např. pokud se chce mluvěcí splynout s danou sociální skupinou, signalizuje tento záměr oděvem, jazykem, hudbou a přebíráním dalších znakových systémů.

Můžeme mluvit o studentském slangu, fotbalovém, hokejové či široce o sportovním slangu, o slangu různých zájmových skupin-modelářů, amatérských hasičů apod.

KONTROLNÍ OTÁZKA 12

Které příklady studentského slangu znáte?

6.2.2 PROFESNÍ MLUVA

Profesní mluva bývá považována za synonymum pro termín slang, ale pokud se podíváme na profesní mluvu z funkčního hlediska, zjistíme, že se slangem má pramálo společného. Slang je mluva sociální skupiny-tvoří lékaři, sestry a pomocný personál v nemocnicích stejnou sociální skupinu? Nikoliv. Se slangem profesní mluvu spojuje pouze zařazení k nespisovným útvarům jazyka. Profesní mluva musí být přesná, výrazy vycházejí z odborné terminologie, a výrazově úsporná. Profesní mluva je tedy funkčním jazykem praktické odborné komunikace.

Hranice mezi slangem a profesní mluvou je zastřena tím, že formálně identické výrazy se užívají jako slangismy i jako profesionalismy. Stejně výrazy užívají studenti i učitelé, dobrovolní i profesionální hasiči, ale jejich funkce se liší.

6.2.3 ARGOT

Argot bývá tradičně definován jako šifrovaná mluva deklasovaných vrstev či sociální spodiny. Musíme si však položit otázku, je to dnes opravdu jen sociální spodina, která užívá argot? Pokud si vzpomeneme na nejrůznější skandály, které zveřejnila v posledních letech česká média, dojdeme k jinému závěru.

Z korupčního skandálu ve fotbale známe „kapříky“- ve významu peníze- a autory těchto výrazů jistě nejsou lidé z nejnižší sociální skupiny. Argot tedy musíme překlasifikovat na tajnou, indiferentní mluvu. Ale argot si nesmíme spojovat jen s kriminální činností. Např. podobně postupují burzovní makléři, trenéři a vedoucí sportovních týmů, když potřebují veřejně sdělit informaci pouze konkrétnímu adresátovi.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Rozhodněte, která z daných slov jsou knižní, hovorová, neutrální/k, h, n, ověřte svůj odhad v kodifikačních příručkách, např. ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*.

slynout

poddaný

počin

protivít se

protlouci se

psina

rýžovat

úchvatný

ujmout

zaplétat

zbitý

zbídačet

SHRNUTÍ KAPITOLY

Mezi strukturní útvary, které tvoří český národní jazyk, patří územní dialekty, nadnářeční, obecná čeština a spisovný jazyk, k nestrukturním řadíme argot, profesní mluvu a slang.

7 JAZYKOVÁ KULTURA, ÚZUS, NORMA, KODIFIKACE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je výklad termínů jazyková kultura, úzus, norma a kodifikace jazyka.

CÍLE KAPITOLY

- Student rozumí pojmům úzus, norma a kodifikace.
 - Student chápe, co je z hlediska spisovnosti správné a jaké jsou principy vytváření jazykových pravidel.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

standard, jazyková kultura, úzus, norma, kodifikace

7.1 Jazyková kultura

Termín jazyková kultura zahrnuje v sobě otázky jazykové „správnosti“ (viz níže). Jazyková kultura má dvojí podobu, a to obecnou a individuální. Jazyková kultura v obecném smyslu se zpravidla týká celého jazykového společenství a zahrnuje v sobě zpravidla způsob uplatnění ortoepických, ortografických, gramatických a stylistických norem.

Individuální jazykovou kulturu můžeme označit za kultivovanost projevu. Tuto kultivovanost pak hodnotíme jako sociálně vyšší či nižší.

Otázkám spojeným s jazykovou kulturou se jazykovědci stále vrací a pohled na to, co je správné se přirozeně mění. Puristé 70. let 19. století považují za správné to, co je staré a nebo jsou dané jevy doloženy v obecné mluvě, za správné považovali také jevy, které se objevují v jiných slovanských jazycích. Ve dvacátých a počátkem třicátých let dvacátého století se na stránkách *Naší řeči* objevují puristické a nepřilíš odborné studie o jazykové kultuře. Diskuse se věnuje jazykové správnosti a jedním z mnoha závěrů je, že jazykovědci musí chránit češtinu před germanismy. Jazykovědci Pražského lingvistického kroužku

vystoupili proti puristickým snahám a své přednášky vydali ve sborníku Spisovná čeština a jazykové kultura 1932, z něhož vyplývá, že správnost se musí hodnotit vzhledem k jazykovému systému.

V roce 1993 se v Olomouci konala konference pod stejným názvem, tedy Spisovná čeština a jazyková kultura, sborník z konference vyšel o dva roky později v Praze.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Která instituce se zabývá výzkumem českého jazyka a která má oddělení?

7.2 Úzus, norma, kodifikace

Úzus chápeme jako něco ustáleného, obvyklého, daného zvyklostmi a stejně tento termín chápeme v jazykovědě. Jedná se tedy o jazykové zvyklosti bez ohledu na jejich systémovost a vztah k normě. A právě o úzus se opírá norma. Normu můžeme definovat jako správnou, pro dané jazykové společenství obecně závaznou, prestižní jazykovou formu. Vztah normy a úzu je složitý a existuje mezi nimi stále napětí. Úzus je důležitým pramenem zjišťování spisovné jazykové normy, ale nevytváří normu sám o sobě.

Spisovná norma je kritériem jazykové správnosti a některé jevy jsou zachyceny v tzv. normativních příručkách - tedy kodifikovány

Jazykové normy můžeme rozdělit na:

1. Normy lexikálních prostředků, které zachycují slovníky
2. Normy morfologických prostředků, ty najdeme je v mluvnicích a zabývá se jimi tvarosloví
3. Normy syntaktických prostředků zkoumá skladba
4. Normy pravidel pravopisu (musí být jednoznačná) a výslovnosti

O kodifikaci hovoříme pouze v případě spisovného jazyka, nářeční norma není kodifikována (může být pouze popsána).

Kodifikace je tedy zjišťování, zpracování, uzákonění a vydání jazykové normy spisovného jazyka v příslušných příručkách.

Kodifikace:

- 1) Vystihuje, zachycuje, popisuje a vykládá normu
- 2) Slouží k poučení uživatele jazyka
- 3) Zachycuje nejen současný stav, ale ukazuje i vývojové tendence a zachovává knižní tvary i dvojtvary (dubleta)

4) Musí být jednoznačná a podrobná

Moderní komunikace vyžaduje kodifikaci jen jedné variety jazyka-standardu, která je i uměle modifikována, a ostatní substandardy jsou ponechány přirozenému vývoji.

KONTROLNÍ OTÁZKA 13

Které kodifikační příručky znáte?

SHRNUTÍ KAPITOLY

Jazyková kultura se zabývá otázkami jazykové správnosti v daném jazykovém společenství. Spisovná norma, která je kodifikována v normativních příručkách, zachycuje standard a tedy nejvyšší varietu jazyka.

8 KLASIFIKACE A TYPOLOGIE JAZYKŮ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je pojednání o klasifikaci jazyků z hlediska různých přístupů a jak je možné jazyky třídit.

CÍLE KAPITOLY

- Student chápe, jak je možné jazyky třídit a rozumí principům klasifikace jazyků.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

klasifikace, typologie, jazyková rodina

8.1 Klasifikace jazyků

Jedním z úkolů jazykovědy je klasifikace, tedy rozřídění analyzovaných jazykových materiálů do tříd podle společných rysů různého druhu, v tomto případě rozdělení jazyků světa.

Údaje o počtu jazyků se různí, běžně se uvádí 2500-5000 jazyků. Tyto rozpory vyplývají z nedostatku lingvistických kritérií, jež by umožnila rozlišit samostatné jazyky a dialekty. Při určování zda se jedná o jazyk či o dialekt hraje důležitou roli politická situace.

Pokud chceme vytvořit samostatný národní stát, musíme začít mluvit nejen o národu, ale i o národním jazyce. Před vznikem samostatného Československa v roce 1918 se začalo mluvit o československém národu a československém jazyce. Jazykový zákon z 29. 2. 1920 začíná slovy: Jazyk československý jest státním oficiálním jazykem republiky. V roce 1944 v Deklaraci Slovenské národní rady se mluví o dvou národech Čechů a Slováků v budoucím Československu.

Jednotlivé jazyky můžeme klasifikovat z několika různých hledisek.

8.1.1 SOCIOLINGVISTICKÁ KLASIFIKACE

Sociolingvistická klasifikace jazyků vychází z počtu uživatelů jazyka ve funkci primárního, tedy mateřského, a druhého jazyka, z jeho politické a kulturní váhy. Na základě těchto údajů rozlišujeme tzv. světové jazyky, kam ředíme čínštinu, angličtinu, hindštinu, ruštinu, španělštinu, portugalštinu, arabštinu, bengálštinu, japonštinu, němčinu, indonéštinu a francouzštinu. Světovými jazyky mluví více než tři miliardy osob, ať již jako jazykem primárním či jako jazykem sekundárním.

Do druhé skupiny ředíme zhruba 100 jazyků s počtem jeden milion mluvčích. Jsou to jazyky především samostatných států a užívá je zhruba jedna miliarda osob. Jak již z výčtu vyplývá, drtivá většina jazyků patří do třetí kategorie jazyků s méně než 1 mil. uživatelů, část těchto jazyků nemá ani vlastní písemnictví ani školství.

8.1.2 AREÁLNÍ, GEOGRAFICKÁ KLASIFIKACE

Pro areální klasifikaci jazyků je základním kritériem geografická kontinuita (jazyky vytvářejí souvislý areál). K tomu se připojuje hledisko kulturní kontinuity a vzdálené příbuznosti.

Rozlišujeme šest makroareálů:

- a) Evropa, kromě severovýchodní části, část Přední Asie, indický subkontinent
- b) Severovýchodní Evropa, severní Asie, střední Asie
- c) Jihovýchodní Asie, Oceánie
- d) Austrálie, Nová Guinea
- e) Část Přední Asie, Afrika
- f) Amerika

Každý makroareál můžeme dále rozdělit na dílčí areály. Např. v euro-indickém makroareálu vyčleňujeme – západoevropský areál, středoevropský, balkánský, indický atd.

8.1.3 GENEALOGICKÁ (GENETICKÁ) KLASIFIKACE

Genetické hledisko třídí jazyky podle jejich původu. Základní jednotkou je jazyková rodina, kterou dělíme na jednotlivé větve a ty pak na skupiny a podskupiny. Za jazykové rodiny považujeme pouze ty skupiny jazyků, jejichž příbuznost je spolehlivě prokázána.

INDOEVROPSKÉ JAZYKY

Indoevropskou jazykovou rodinu můžeme označit za nejdůležitější jazykovou rodinu vůbec. Všechny jazyky této rodiny jsou doloženy ve svých starších podobách, což

umožnilo rozvoj historickosrovnávací jazykovědy jako u žádné jiné jazykové rodiny. Indoevropská jazyková rodina zahrnuje asi 150 živých jazyků a větší množství mrtvých jazyků.

Indoevropské jazyky dělíme do jedenácti větví, a to takto:

1. Indoiránské jazyky a) indické – např. *sanskrt, hindština, bengálština, cikánština
 b) íránské – např. perština-dnes farsí, kurdština
2. Arménština
3. Řečtina
4. Balkánské jazyky, např. albánština, jazyk fryžský
5. Italské-románské jazyky např. venetština, portugalština, španělština, katalánština, francouzština, rumunština,
6. Keltské, např. irština, skotština, bretonština,
7. Germánské jazyky a) *východogermánské – gótština
 b) severogermánské – švédština, dánština, islandština a faerština

 c) západogermánské – angličtina, němčina, nizozemština, afrikánština
8. Baltské –litevština, lotyština, *pruština
9. Slovanské a) jihoslovanské - slovinština, srbocharvátština, bulharština, makedonština a staroslověnština
 b) východoslovanské – ruština, ukrajinština, běloruština

 c) západoslovanské – čeština, slovenština, polština, lužičtina, kašubština
10. *Anatolské jazyky chetitština, lydština
11. *Tocharština

* - mrtvý jazyk

KONTROLNÍ OTÁZKA 14

Který z indoevropských jazyků je nejstarší písemně doložený?

8.2 Typologie jazyků

Typologie studuje jazyky z hlediska rysů charakteristických pro jazykové typy a každý jazyk se do ní snaží zařadit.

8.2.1 MORFOLOGICKÁ TYPOLOGIE

Tato typologie je založena na různých kvantifikovatelných poměrech morfologických rysů - poměr morfémů a slov, kořenů a slov, afixů a slov.

8.2.2 SYNTAKTICKÁ TYPOLOGIE

Vychází ze slovosledných kombinací tj. subjektu, verba, objektu SVO, běžně se realizují SVO (čeština) a SOV dohromady 75% jazyků a VSO (hebrejské jazyky).

8.2.3 FONOLOGICKÁ TYPOLOGIE

Zabývá se jazyky konsonantickými a typy výskytu konsonantů, polyfonickými a povahou slabiky.

8.2.4 STRUKTURNÍ TYPOLOGIE

Strukturní typologie je velmi propracovaná a třídí jazyky do pěti typů.

- Aglutinační typ – vytváření gramatických funkcí afixy připojenými ke kořenu či kmenu slova - jeden afix -jedna funkce; turečtina finština
- Flexivní typ – vytváření gramatických funkcí koncovkami/afixy připojovanými ke kořenu či kmenu slova, a to prostřednictvím alternací – koncovka může mít více funkcí; latina čeština
- Izolační typ – vytváření gramatických funkcí dodávanými pomocnými slovy; angličtina, dánština
- Introflektivní typ – vytváření gramatických funkcí alternací uvnitř kořene; arabština, hebrejšťina

- Polysyntetický typ – vytváření gramatických funkcí kombinací a slovosledem plnovýznamových slov/kořenů spojených v jediné slovo nebo konstrukci; čínština vietnamština

KONTROLNÍ OTÁZKA 15

Mezi které typy patří většina indoevropských jazyků?

Konfrontační lingvistika se zabývá synchronním srovnáváním jazykových systémů především z hlediska cizojazyčného vyučování a překladu. Jazykovědci hledají shody a rozdíly mezi jazyky ve vztahu k vnějšímu modelu, ke kterému dané jazyky vztáhnou. Jako jeden z cílů konfrontační lingvistiky se jeví vytváření dvojjazyčných i vícejazyčných korpusů překladových textů. Z této praxe by měla vyplynout odpověď na otázku, co jsou to ekvivalenty. Např. české z očí do očí není přesně to, co anglické face to face

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Zjistěte, které jazyky jsou nejstarší písemně doložené a do které jazykové rodiny patří.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Jazyky světa můžeme klasifikovat z hlediska jejich vývoje, prostoru a postavení jazyka v jazykových společnostech. V této lekci byla ukázána klasifikace z hlediska sociolingvistického, genealogického, areálového a z hlediska typologie.

9 JAZYKOVÝ VÝVOJ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je podat základní informace teorii původu jazyka a vývoji jazyka na rovině hláskové, morfologické a lexikální.

CÍLE KAPITOLY

- Student rozumí dnešním poznatkům o původu jazyka.
 - Student chápe jednotlivé úrovně vývoje jazyka a dokáže vyjmenovat příklady.
 - Student dokáže popsat, proč se jazyk vyvíjí.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

původ jazyka, vývoj jazyka, fonologie, morfologie, lexikologie

9.1 Původ jazyka

Lidé spekulovali o původu lidského jazyka už mnoho staletí. Přemýšleli, který jazyk na světě je nejstarší, zda se všechny jazyky vyvinuly z jednoho zdroje. V židokřesťanském prostoru byla nastolena otázka, jakým jazykem hovořil Adam s Bohem v ráji, jakým způsobem vznikala slova, kterým pojmenovával věci a živé bytosti kolem, jak došlo ke zmatení jazyků pod babylónskou věží.

Tyto otázky byly velmi spekulativní, protože nemáme a ani jsme neměli žádnou přímou zkušenost s primitivními jazyky v jejich vývoji. Neustálé marné přetřásání této otázky vedlo v roce 1866 k vydání zákazu diskusí o tomto tématu na půdě Jazykové společnosti v Paříži.

Moderní vědecké přístupy vycházejí ze studia palentologie a rekonstrukce sociálního života našich předků. Odlitky lebek neadertálců a člověka kromaňonského (před 30 000 lety) ukazují, že oba měli podobný objem mozkovny, jako moderní člověk. Relativní velikost mozku ale nemá přímou korelaci s používáním jazyka, protože i lidé s menším objemem mozkovny jazyk používají.

Genetická analýza prokázala, že neandertálci a lidé mají společný gen FoxP2, jehož mutace je zodpovědná za některé typy jazykových poruch. Z toho vyplývá, že neandertálci jazyk v nějaké podobě používali.

Studium kosterních pozůstatků také může dát nepřímou odpověď na to, zda naši předkové jazyk používali. Především je to studium fyziologických možností produkce jazyka. Vědci mohou z odlišností rekonstruovat tvary mluvních orgánů a srovnávací analýzou se současnými lidmi usuzovat, zda vůbec byli schopni jazykové zvuky produkovat. Zdá se, že australopitékové (před 4 milióny let) ještě nebyli schopni mluvit, neandertálci (před 70-35 000) patrně ano, ale nebyli schopni vytvářet kontrasty mezi nasálními a orálními zvuky. Z konsonantů patrně mohli vyslovit několik předních, z vokálů pak centrální a nízké.

KONTROLNÍ OTÁZKA 16

Které hlásky pravděpodobně nedokázali neandertálci vyslovit?

9.2 Jazykové změny

Jazyky se neustále mění s tím, jak se mění společnost. Vývoj jazyka nelze zastavit, ačkoliv jsou neustále činěny puristické tendence a nejrůznější představitelé společnosti (novináři, politici) si stěžují na úpadek jazyka.

Během 19. století lingvisté postavili jazykové bádání na vědeckou úroveň a pomocí srovnávací metody položili základy poznání jazykových změn. Které úrovně jazyka se mění rychle a které pomalu, kdy se mění a jak.

9.2.1 JAK ZNĚLY STARÉ A MRTVÉ JAZYKY?

Laikové se často ptají, odkud mají lingvisté znalost o tom, jak se vyslovovaly staré a mrtvé jazyky. Přesnou výslovnost samozřejmě neznáme, ale můžeme ji přibližně stanovit různými metodami.

Srovnávací metoda nám pomáhá rekonstruovat původní tvary příbuzných jazyků, vnitřní rekonstrukce pak původní tvary jednoho jazyka. Lingvisté při srovnávání používají jazyky, jejichž výslovnost je známa. Tak například při rekonstrukci praslovanštiny vycházíme ze současných slovanských jazyků a jejich starších, písemně doložených stadií. Čím jdeme dál do minulosti, tím jsou naše fonetické rekonstrukce obtížnější. Pro staré jazyky tedy většinou rekonstruujeme jen fonémy, nikoliv jejich fonetické varianty a jako výslovnost používáme dohodnutý způsob.

K rekonstrukci původní výslovnosti nám pomáhá také abeceda. Většina evropských jazyků používá latinku a latinská výslovnost byla známa. Pokud byl pak latinkou zapisován nový jazyk, autoři se většinou snažili abecedu modifikovat. Například když byla latinkou zapsána stará angličtina, byl do abecedy přidán symbol *æ*. První misionáři patrně chápali, že latinským *a* a *e* není možné dobře vyjádřit zvuk, který slyšeli.

Literární texty rovněž přispívají k rekonstrukci výslovnosti. Způsob, jakým básníci vytvářeli rýmy a metrum nám ukazuje, jak byl ve slovech rozložen přízvuk a jak byly vyslovovány vokály před nebo za přízvukem. Samozřejmě, že přesnou výslovnost opět neznáme, ale přibližně můžeme tyto jevy rekonstruovat.

Historická lingvistika v budoucnosti bude mít práci s daty daleko snazší, protože se bude moci spolehnout na obrovské korpusy audionahrávek různých útvarů jazyka. Za několik století tedy nebude nutné srovnávací metodou výslovnost rekonstruovat, bude stačit si ji jen poslechnout.

Každý živý přirozený jazyk se vyvíjí. Vývoj neprobíhá u umělých jazyků a u jazyků mrtvých, které se již ve společnosti přestaly používat. Změnám jsou vystaveny všechny složky jazyka bez výjimky, i když se všechny nevyvíjejí stejným tempem. Nejrychlejší změny vznikají v lexiku, tedy ve slovní zásobě. Pomalejší jsou změny fonetické a nejpomaleji se mění úroveň gramatická.

KONTROLNÍ OTÁZKA 17

Které útvary starých jazyků v písemných textech často postrádáme?

9.2.2 FONETICKÉ ZMĚNY

Změny, k nimž dochází ve zvukové podobě jazyka, jsou v jedné nebo dvou generacích málo postřehnutelné. Pokud ale studujeme doklady z delšího období, pak vidíme, jak se zvuková podoba jazyka v průběhu takového období mění. Například každé původní *g* se ve 12. až 13. století změnilo na *h*. Původní *noga* máme tak ve starší češtině doloženo jako *noha*. Čeština tak ztratila foném *h*, cizí slova byla přejímána tak, že se *g* nahrazovalo *k*, například *Margareta* > *Markéta*.

Fonetických změn je několik desítek. Zde budou uvedeny jen ty nejčastější a nejdůležitější.

- **Asimilace** - jde to přizpůsobení výslovnosti. Jedna ze dvou sousedních hlásek se mění tak, že se výslovnost přiblíží druhé. Například ve slově *prosba* /prozba/ dochází k regresivní asimilaci, kdy znělé *b* výslovnostně ovlivňuje neznělé *s* a oba konsonanty se vysloví zněle. Ve spojení *na shledanou* /na schledanou/ se v českých dialektech

uplatňuje progresivní asimilace, kdy neznělé *s* působí na následující znělé *h* a celá skupina se vysloví nezněle.

- **Metateze** - je jev, kdy si hlásky si přehodí místo z důvodu usnadnění výslovnosti, například *velryba* > *verlyba*. Historicky jsou důležité praslovanské metateze, které vedly k rozdílným výsledkům na slovanském území, například **golva*, česky *hlava*, ale rusky *golova* (tzv. plnohlasi).
- **Redukce** - oslabení hlásky nebo její vymizení. Důvod je většinou silný přízvuk. V pragermánštině vedl silný iniciální přízvuk k redukci koncových slabik. V moderních germánských jazycích pozorujeme rovněž redukci slabik, jak popřízvukných, např. angl. '*bottom* /botm/ nebo předpřízvukných *a'bout* /əbaʊt/. Ve slovanských jazycích máme redukci v jazycích s pohyblivým přízvukem, např. v ruštině, kde redukované vokály jsou zabarveny do *a* (tzv. akání).
- **Palatalizace** - změkčování. Tvrdé konsonanty se změkčují vlivem sousedství předních vokálů, například tvary *rodný*, *rodina*. Pro slovanské jazyky jsou důležité palatalizace praslovanské, které způsobují nepravidelnosti v deklinaci, např. *bŭh* - *bože* - *bozích*, *vlk*-*vlci*, *moucha* - *mouše*, atd.
- **Přehláska** - změna zadní nebo nízké samohlásky v přední vlivem měkkého okolí. V češtině jsou důležité staročeské přehlásky, např. *a* > *ě/á* > *ie*, *čáša* > *čieše* > *číše* nebo *u* > *i*, *dušu* > *duši*. V germánských jazycích jsou důležité přehlásky (tzv. umlaut) způsobující změnu tvarů v deklinaci, např. německy *Gast*-*Gäste*, anglicky *foot*-*feet*, islandsky *amma* - *ömmu*.
- **Monoftongizace** - změna dvojhásky (diftongu) na vokál (monoftong). Ve starší češtině například *kuoň* > *kůň*, *dávanie* > *dávání*.
- **Diftongizace** - změna monoftongu na diftong, například staročesky *kúsek* > *kousek*.
- **Kontrakce** - stahování slabik do jedné, například anglické *I am* > *I'm*. Pro češtinu jsou důležité pozdně praslovanské kontrakce, které vedly ke vzniku nové adjektivní deklinace, např. *novъjъ* > *nový*, *novaja* > *nová*, *novoje* > *nové*, a ke vzniku páté třídy sloves: *dělajesi* > *děláš*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 18

Popište hláskový vývoj praslovanského tvaru *bogъ*.

9.2.3 GRAMATICKÉ ZMĚNY

Gramatické změny jsou ve vývoji jazyka pomalejší. Projevují se sice ve všech slovních druzích, ale nejvíce v substantivech a slovesech.

V češtině máme dvě koncovky v 1. osobě singuláru přítomnosti, a to *-u* (*nesu*) a *-m* (*dělám*). Původní distribuce koncovek byla taková, že *-m* bylo omezeno na malou skupinu atematických sloves *jesmь, imamь* apod. Původní koncovka tematických sloves (tedy většiny) byla *-o*, tedy *neso, dělajo*. V důsledku kontrakce v 10. století došlo ke stažení tvarů vokál-j-vokál, tak například tvar *dělaješi* se stáhl na *děláší*. V první osobě *dělajo* ovšem ke kontrakci nedošlo, což vedlo k anomálnímu tvaru v paradigmatu. Po změně *o* v *u* byl pak výsledný tvar *dělaju, děláš, dělá*. Tvar první osoby byl analogicky upraven tvarově a přešla k němu atematická koncovka *-m*, máme tedy výsledný tvar *dělám*. Tato koncovka se pak šířila i ke třídě čtvrté, takže z původního *prošu, prosíš* máme dnes analogické *prosím, prosíš*.

Dnešní rozdíl v nominativu a genitivu singuláru českých substantiv *pán* a *hrad* je v rozdílných koncovkách. Původně měla obě substantiva stejnou koncovku v genitivu, a sice *-a*, tedy *pána, hrada*. S rozvojem gramatické kategorie životnosti bylo ale nutné obě substantiva rozlišit. Proto byla využita koncovka *-u* původní početně omezené deklinace ukmenů typu *syn-synu* a přešla do genitivu singuláru neživotných substantiv, tedy dnešní *pán-pána, hrad-hradu*. Substantivum *syn* bylo životné a svou původní genitivní koncovku *-u* nahradilo koncovkou *-a* a zařadilo se tak do deklinace vzoru *pán*. Celá přestavba pádových koncovek byla tedy v důsledku rozvoje gramatické kategorie životnosti.

KONTROLNÍ OTÁZKA 19

U kterého vzoru ženské deklinace zachycujeme v dnešní češtině jeho vývoj?

9.2.4 ZMĚNY SLOVNÍ ZÁSoby

Slovní zásoba je tou částí jazyka, která podléhá nejrychlejším změnám. Tyto změny lze zaznamenat už při porovnání jazyka rodičů a jejich dětí. Slovní zásoba každého živého jazyka je neustále v pohybu, roste, i když omezená část slovní zásoby zastarává. Uchovává se po určitou dobu jako tzv. archaismy, ale nakonec může z jazyka zcela zmizet.

Slovní zásoba se mění v závislosti na společenském vývoji (rok 1918, 1948), na vývoji kulturním a technickém (rozvoj internetové a multimediální komunikace od 90. let 20. století). Omezuje se nebo zaniká slovní zásoba spojená s určitými pracovními postupy nebo zaměstnáními (tradiční řemesla, tradiční zemědělství) nebo způsobem života (tradiční lidová kultura).

V zásadě lze rozeznat dva základní typy obohacování slovní zásoby. Jednak je to tvoření nových slov nebo víceslovných pojmenování, jednak jsou to změny významu u již existujících slov. V prvním případě se uplatňuje hledisko morfologické, v druhém sémantické.

Slovotvorné a sémantické postupy při vytváření nových pojmenování je možné rozdělit do několika druhů:

Odvozování (derivace) - nová slova se tvoří pomocí morfémů, tzv. afixy (prefixy = předpony, sufixy = přípony), například *starý* > *prastarý*, *ryba* > *rybář*

Skládání (kompozice) - slova nebo jejich tvary skládáme, například *světly+vlasy* > *světlovlasý*

Víceslovná pojmenování - formálně jde o samostatná slova, ale tvoří významový celek, například *parní stroj*, *muchomůrka zelená*.

Frazeologismy - vznikají na základě metaforického přirovnání. Rozložení frazému na jednotlivá slova neumožňuje porozumět celku, například *vzít nohy na ramena*. Bez významu celého spojení, který je dán konvencí a nevyplývá z významu jednotlivých součástí, není možné význam frazému pochopit. To je důležité při překladech z cizího jazyka. Kdo nezná význam daného frazému v cizím jazyce, překládá otrocky a tento překlad pak působí směšně nebo je zcela nesrozumitelný. To platí i o překladu cizího frazému pomocí českého frazému. Například anglické *ace in the hole*, česky *eso v rukávu*, nikoliv *eso v díře*.

Zkracování - je to proces, při němž se zkracují dlouhá a často užívaná slova nebo víceslovná pojmenování, např. ODS, USA. Často dochází k přejetí zkratky, rozšíření o sufix a zařazení do slovního druhu, např. *CD* > *cédéčko*.

Přejímky z jiných jazyků - jsou dalším způsobem obohacování slovní zásoby. Dochází k němu v důsledku politických, ekonomických a kulturních styků mezi zeměmi. Buď se z cizího jazyka přejímá nový pojem a s ním i význam, např. *káva*, *čaj*, *motor*, *šek*, *mobil* nebo přejímka nahrazuje již existující domácí slovo, např. *schůze* - *meeting*, *přestávka* - *brejk* apod. Velkou část slovní zásoby evropských jazyků tvoří internacionalismy, přejímky vyskytující se v různé období v mnoha jazycích, například *mobil*, *kompjútér*, *transfer*, *auto*, *laptop*, *disk*, *zabukovat*, *pasáž* atd.

Změny významu - nemění se forma pojmenování, ale obsah. Původně slovo *pivo* znamenalo jakýkoliv nápoj. Dnes je význam zúžen na nápoj vyrobený ze chmelu a sladu. Naopak slovo *hlava* označovalo část těla, jeho význam byl rozšířen na *hlava státu*, *hlava válců*, *hlávka salátu*.

Se změnou významu souvisí i tabuizace - skutečnost, že o určitých tématech se ve společnosti otevřeně nemluví (náboženství, sex, vyměšování). Pokud se příslušných slov v tomto smyslu užívá, dochází k posunu jejich významu. Například německé *Häusel*

"domeček", tedy tabuizované označení ve významu "záchod" posunuto směrem k vulgárnímu označení morálně nečistého člověka. Pro označení záchodu se pak používají různé opisy a frazémy: *musím si odskočit; běžte napřed, já vás dojdu; omluvte mě*, atd.

KONTROLNÍ OTÁZKA 20

Slova *chléb, klenot, hřbitov* nám dnes připadají ryze česká. Jedná se však o přejímky. Ze kterých jazyků?

SHRNUTÍ KAPITOLY

V této lekci byl podán výklad o základních principech vývoje jazyka. Úvodní pasáže naznačily, jak starý je asi lidský jazyk je a proč jej nenacházíme u starších hominidů. Další části se týkaly hláskového, gramatického a lexikálního vývoje.

10 JAZYK A MOZEK

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je podat základní informace vztahu jazyka a mozku, lokalizaci jazykových center a vztahu poruch mozku k produkci a porozumění jazyku.

CÍLE KAPITOLY

- Student chápe lokalizaci jazykových center v mozku.
 - Student rozumí pojmům afázie.
 - Student umí vyjmenovat jednotlivá stadia vývoje mozku a produkce jazyka.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

mozek, hemisféra, Brocovo centrum, Wernickeovo centrum, afázie, dyslexie, vývoj jazyka a mozku, neurolingvistika

10.1 Lidský mozek

Pokusy chápat složité kognitivní procesy a zvláště používání jazyka ve vztahu k mozku jsou tak staré, jako historie sama. Učenci si již od pradávna kladli otázku, jaký je vztah mezi jazykem a mozem, jaká je podstata lidského jazyka a jak funguje lidský mozek. Moderní studium biologických a neurologických základů jazyka v mozku zkoumá meziobor zvaný neurolingvistika.

Mozek je nejsložitější částí lidského těla. Povrch mozku se nazývá kortex (šedá hmota) skládající se z miliard neuronů a podpůrných gliových buněk. Kortex přijímá informace ze sensorických orgánů, podmiňuje rozhodovací procesy, je zásobárnou paměti a produkuje vědomí. Obsahuje také gramatiku, která reprezentuje naši znalost jazyka.

Mozek se skládá z pravé a levé hemisféry spojené nervovým svazkem zvaným corpus callosum, který umožňuje oběma hemisférám spolu komunikovat. Bez tohoto spojení by obě hemisféry pracovaly nezávisle. Levá hemisféra kontroluje pravou stranu těla, pravá hemisféra stranu levou. Jestliže na něco ukážeme pravou rukou, tento pohyb způsobuje levá

hemisféra. Podobně sensorické informace z pravé strany těla jsou přijímány levou hemisférou a naopak. Toto zjištění nacházíme už v některých starších literárních památkách, například v Žalmu 137:5-6 (Jeruzalémská bible): *Zapomenu-li na tebe, Jeruzaléme, ať mi uschne pravice. Ať se mi jazyk přilepí k patru, přestanu-li na tebe vzpomínat.*

SAMOSTATNÝ ÚKOL

V první kapitole Lukášova evangelia si přečtete příběh o Zachariášovi. Jak byste interpretovali scénu v chrámu z hlediska poruchy jazyka?

V 19. století navrhl Franz Joseph Gall teorii lokalizace jazyka a mozkových částí. Gall se domníval, že lidské kognitivní schopnosti a chování jsou spojeny s určitými částmi mozku. Gallova teorie byla ovšem zcela subjektivní. Například se domníval, že jazykové centrum je umístěno v čelních lalocích mozku. Tento předpoklad vycházel z pozorování jeho kolegů studentů, kteří, pokud vykazovali výborné komunikační schopnosti a studijní výsledky, měli nápadně vypouklé oči. Gall se domníval, že je to v důsledku nadměrného vyvinutí mozkové tkáně v této části. Gall je rovněž zakladatelem pseudovědecké teorie zvané frenologie. Podstatou frenologie bylo určování rysů osobnosti a intelektuálních schopností podle hrbolků na lebce.

Obrázek 1

KONTROLNÍ OTÁZKA 21

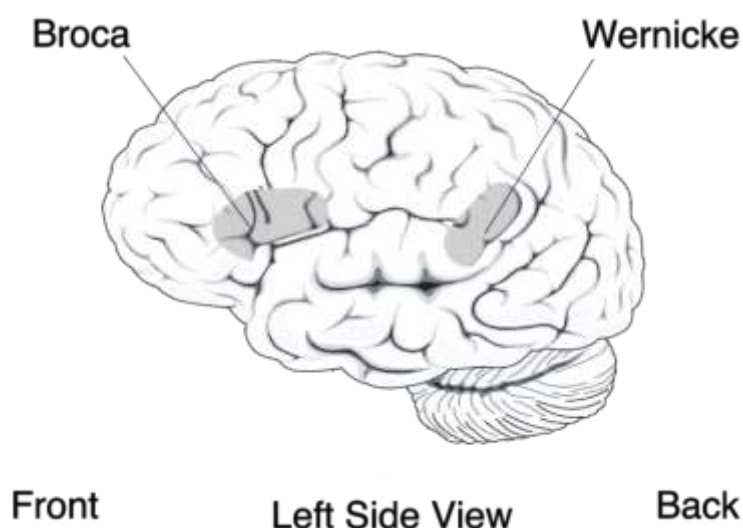
Proč je frenologie nevědecká?

10.2 Afázie

Důležitou oblastí výzkumu mozku ve vztahu k jazyku je afázie. Afázie je neurologický pojem pro poruchu jazykové schopnosti v důsledku poškození mozku.

V druhé polovině 19. století docházelo k významným vědeckým pokrokům v oblasti lokalizace jazyka v mozku. V šedesátých letech 19. století francouzský chirurg Paul Broca navrhl, že jazyk je lokalizován v levé hemisféře mozku a jako konkrétní oblast vymezil čelní část levé hemisféry (nyní Brocova oblast). Brocovo zjištění se opíralo o studium jeho pacientů majících jazykový deficit v důsledku poškození levé části čelního laloku.

O desetiletí později popsal německý neurolog Carl Wernicke jinou variantu afázie, která se projevovala u pacientů s poškozením levého spánkového laloku (nyní Wernickeova oblast). V každém případě bylo zjištěno, že jazykové schopnosti jsou lateralizovány, tedy omezeny na levou část hemisféry.

Obrázek 2

Většina afatiků nevykazuje celkovou jazykovou ztrátu. Podle poškození levé části mozku dochází k různým poruchám jazykových schopností.

10.2.1 BROCOVA AFÁZIE

Pacienti s poškozením v Brocově oblasti mají tzv. Brocovu afázii. Ta je charakterizována ztrátou gramatičnosti. Pacienti se vyjadřují obtížně, špatně formulují slova a silně je postižena schopnost vytvářet věty podle pravidel syntaxe, např.

„Co se Vám stalo?“ – odpověď: „No jo... to je...tak... neumím.“

Pro Brocovu afázii je typická ztráta používání funkčních slov - členů, předložek, zájmen, pomocných sloves. Pacienti rovněž nepoužívají flektivní koncovky, například pádové nebo osobní:

Lékař: "*Můžete mi říct, proč jste tady v nemocnici?*"

Pacient: "*Ano, já....šel.....doktor.....mluvit.....číst.....ps.....psss...psát....jo.....lepší..*"

Agramatismus Brocovy afázie vede také k protížím chápání komplexních vět, v nichž pochopení závisí na syntaktické struktuře, nikoliv na znalosti reality. Příkladem jsou transformované věty za aktiva do pasiva:

Chlapec políbil dívku > Dívka byla políbena chlapcem.

10.2.2 WERNICKEOVA AFÁZIE

Na rozdíl od pacientů s Brocovou afázií mají postižení s Wernickeovou afázií problém produkcí řeči. Jejich řeč je plynulá a se správnou syntaxí a větnou intonací, ale je sémanticky nekoherentní, nedává tedy smysl:

Jaké je Vaše zaměstnání? – odpověď: „*Já tó tekutílo pá telet.*“

Lidé s Wernickeovou afázií mají problém s pojmenováním předmětů a také s výběrem slov v řeči. Ta vykazuje lexikální chyby (například parafráze: místo *autobus* řekne *akukebus*) nebo vytvářejí i slova nesmyslná, např. na otázku *Jaké máte obtíže?*“ je odpověď: „*Pítak semá zostouženo.*“

Jazykové poruchy sledované u lidí s afázií ukazují na modulární organizace jazyka v mozku. Poškození různých částí mozku vede k různým poruchám jazykového systému (gramatické, syntaktické, sémantické). Způsob, jakým afatici nahrazují slova, nám také říká něco o organizaci mentálního lexikonu. Afatici někdy nahrazují slova podobně znějícími slovy, např. *mýdlo* za *šídlo*, *pes* za *mez*. Jindy jsou nahrazována slova s podobným významem, například *stůl* za *židle*, *kluk* za *holka*. Tyto chyby ukazují na to, že v mozku existuje neurální spojení mezi slovy s podobnou sémantikou nebo se slovy foneticky spřízněnými. Slova tedy v mentálním lexikonu nejsou reprezentována jako pouhý seznam, ale spíš jsou organizována pomocí sítí a uzlů.

10.3 Dyslexie

Dyslexie je vrozená nebo získaná porucha čtení. Je často geneticky podmíněná. Poruchy zahrnují potíže s hláskováním slov, rychlým čtením, psaním slov, výslovnosti slova při jeho čtení a chápání významu čteného slova. Dyslexie je obvykle rozpoznána již při školní docházce.

Stupeň dyslexie také závisí na tom, jak je jazyk pravopisně komplikovaný. Jazyky jako španělština, italština nebo finština mají většinou pravopis založený na přímé korespondenci písmena a fonému, takže dyslektici psanou formu těchto jazyků lépe chápou. Naopak francouzština nebo irština, kde výslovnost je zaznamenána poměrně komplexní strukturou, představuje pro dyslektiky značný problém. Podobně je tomu i v logografických systémech, jako je čínština.

Zajímavé doklady na hemisférickou specializaci jazyka dokládá japonština. Japonština má dva pravopisné systémy. Systém *kana* je založen na zvukové stránce japonštiny. Každý pravopisný znak odpovídá slabice. Systém *kandži* je ideografický. Zde každý znak odpovídá jednomu slovu a nemá korespondenci s japonskými fonémy. Mluvčí japonštiny s poškozenou levou hemisférou mají problém číst *kanu*, jejíž pravopisný základ je fonetický. Naopak pacienti s postiženou pravou hemisférou špatně čtou *kandži*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 22

Která hemisféra bude zodpovědná za poruchu čtení čínského obrázkového písma?

10.4 Vývoj jazyka u dětí

Vztah jazyka a mozku vedl rovněž k pozorování toho, jak si děti osvojují svůj mateřský jazyk. Rovněž podpořilo předpoklad modularity jazykového systému.

Studium osvojování jazyka u dětí ukázalo, že děti jsou vnímavé na jazykové zvuky již od velmi rané doby. Děti staré 1-4 měsíce rozlišují akustické rozdíly mezi zvuky nebo dvěma slabikami, které se liší nějakým fonetickým rozdílem, například znělostí *ba* od *pa*.

Od 6 měsíců života zhruba do desátého měsíce děti žvatlají. Žvatlání se skládá z řetězce vokálů a konsonantů spojených do série slabik typických svým opakováním, např. *babababa* nebo *gugugugu*. Jedná se většinou kombinace artikulačně jednoduchých zvuků, obtížné řetěze začínající např. *str-* dítě nevysloví. V osmém měsíci vytváří delší sekvence zvuků podobajících se slovům. Může říkat slova *mama*, *papa*, *dada*, ačkoliv jejich význam ještě nechápe. V desátém a jedenáctém měsíci dítě již komunikuje s určitým záměrem, ukázáním na předmět vyjádří žádost.

V prvním roce života dítě začíná produkovat slova.

Slovní zásoba se zvyšuje a do dvou let má dítě mentální lexikon obsahující zhruba 50 slov, přičemž nejběžnější jsou slova označující osobní jména, názvy zvířat, jídel a hraček, tedy jevů bezprostředně vytvářejících svět dítěte. Dítě nejdříve chápe názvy předmětů, tedy substantiva, ačkoliv pro více předmětů může používat jedno slovo. Dítě staré asi 18 měsíců je schopno pojmenovat samo sebe a odlišovat své "já" od druhých. Zvuky, které vytváří,

jsou různé. Slyšená slova vyslovuje jinak, než dospělí. Koncem prvního roku je schopno již jednoslovně odpovědět na otázku, umí rozlišovat věty s různou intonací a významem.

Dítě staré dva roky si osvojuje několik slov za den, přičemž rychleji si pamatuje substantiva než kognitivně komplexnější slovesa. Začíná používat zájmena osobní a tázací. Ve třech letech chápe rozdíl mezi *můj* a *tvůj*.

S rozšiřující slovní zásobou se rozvíjí také syntax. Nejdříve vznikají jedno- a dvouslovné věty (zhruba v prvních dvaceti měsících života) obsahující známá a často používaná slova. V druhém roce života už dítě správně používá koncovky a záporné tvary. Umí používat plurálové tvary. Uvědomuje si, co říká a jak to říká. Je schopno odpovídat na otázky *kdo?* *co?* *kde?*, ale obtížně odpovídá na otázky *jak?* a *proč?* Z intonace je schopno poznat, zda má rodič dobrou náladu nebo se zlobí.

Od dvou do tří let života dítě vytváří delší a složitější věty a správně říká tvary slov. Je schopno chápat budoucnost: když dítěti řekneme, ať si obuje boty, ví, že půjdeme ven. Ve třetím roce života již dítě chápe téměř dvě třetiny toho, co mu rodiče říkají. Je schopno krátkých konverzací a s pomocí rodičů vytvářet krátké příběhy, například na otázku *A co jsi dělal u babičky?* V této době také dítě přiřazuje zvuky a jména hračkám, je schopno si hrát ve skupině jiných dětí a komunikovat s nimi.

Od tří let si děti rychle osvojují slovní zásobu, hlavně poslechem od dospělých a jejich význam získávají z kontextu. Rozšiřuje se pasivní slovní zásoba. Děti začínají používat spojky *jestli*, *protože*, používají číslovky, generická pojmenování jako *ovoce*, *zvíře*, příbuzenské termíny. Vytváří vedlejší věty, záporné věty, jsou schopné správně používat nepravidelné tvary (například nepravidelná slovesa nebo plurál). Pro toto období je typické používání otázek, dítě se neustále ptá *co?* *proč?* *jak?* Je schopno povědět nějaký příběh. Ve čtyřech letech dítě chápe složitou rozkazovací větu: *Umyj si zuby, zhasni a jdi spinkat*. Je schopno chápat složitější vysvětlení, například *Voda v misce je teplá, protože na ni svítí sluníčko*. Ve čtyřech letech také chápe adjektiva vyjadřující vlastnosti *veselý*, *smutný*. Ve společnosti dětí je schopno vytvářet jednoduché komunikační situace, například dohodnout se, kdo si bude s hračkou hrát první. Je schopno vysvětlit, proč něco chce. Děti také používají jazyka při hraní si na roli dospělých - dítě imituje matčinu intonaci a slova.

Od čtvrtého do pátého roku života dítě začíná chápat abstraktnější adjektiva, například *zmatený*, *naštvaný*, slovesa vyjadřující činnost mysli, např. *nevím*, *pamatuju si*. Chápe adverbia polohy a směru: *nahore*, *dole*, *vedle*. Dítě vytváří komplexní věty a chápe transformaci věty z aktiva do pasiva. Počet větných členů ve větě může dosahovat až devíti. V pěti letech již používá správné koncovky flektivních slovních druhů. Umí hovořit o událostech v minulosti a v budoucnosti. Začíná chápat frazémy - například *taháš mě za fusekli*. Výslovnost je již taková, že cizí lidé rozumí dítěti téměř vše, co řekne. Při vyprávění ale stále nemusí říkat informace ve správném pořadí, příběh často nemá smysl nebo náhle končí. Dítě umí zdvořile požádat o to, co chce. Začíná chápat jednoduché vtipy a smát se z jeho pohledu směšným slovům.

V pěti letech dítě chápe, ze kterých zvuků se skládají slova a umí poznat slova, která se rýmují. Od pěti do šesti let dítě chápe smysl abecedy a je schopno písmenu přiřadit zvuk, tak se dokáže naučit číst. Chápe pojem času a umí používat adverbia času - *včera, v noci, ráno*. Umí používat nepravidelné tvary sloves nebo substantiv, ačkoliv stále dělá chyby. Od pěti do šesti let dítě chápe význam složenin, víceslovných pojmenování, začíná chápat metafory. Od osmého roku se slovní zásoba rozšiřuje čtením, interakcí s ostatními dětmi ve škole, působením médií. Umí vyprávět složitější příběhy se správným řazením informací.

KONTROLNÍ OTÁZKA 23

Proč je dítě ve svém vývoji schopno si osvojit kterýkoliv jazyk?

SHRNUTÍ KAPITOLY

V této lekci byl podán výklad vztahu jazyka a mozku. Byl vysvětleny termíny Brockovo a Wernickeovo centrum. Výklad dále pokračoval jazykovými poruchami afázie a dyslexie. Následovala kapitola o vývoji a osvojování jazyka u dětí.

11 JAZYK A IDENTITA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je stručné pojednání vztahu jazyka a individuální či skupinové identity.

CÍLE KAPITOLY

- Student chápe, jak jazyk odráží individuální, psychologickou, geografickou, etnickou a sociální identitu mluvčího
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

jazyk, fyzická identita, psychologická identita, geografická identita, kontextová identita, etnická identita

Kdo jsme? Kolik je nám let, Odkud jsme? Co děláme? Všechny tyto otázky lze zodpovědět na základě jazykových signálů, které o sobě vysíláme. Používání jazyka tedy vyjadřuje různé aspekty naší identity.

11.1 Fyzická identita

Několik faktorů určuje fyzickou identitu člověka, například věk, pohlaví, fyzický typ (výška, vlasy, obličej) atd. Vztah mezi těmito faktory a jazykem není zcela jednoznačný. Nemůžeme například předpovědět, že vzhled člověka má nějaký vliv na hlasový repertoár - tedy zda daný člověk bude mít hlas soprán, tenor nebo bas.

Některé fyzické faktory však jazyk ovlivňují. Především je to proces stárnutí. Zcela bezpečně dokážeme hlasově identifikovat kojence, dítě, teenagera, člověka ve středním věku a starce. Produkce řeči je zde závislá na vývoji a výkonnosti mluvních orgánů a funkcí plic. Typickým jevem u dospívajících je hlasová mutace, nápadná zvláště u chlapců. Hlasivky se u chlapců prodlužují asi o 1cm (u dívek jen o 3-4 milimetry). To vede k rozšíření a prohloubení hlasového rejstříku asi o jednu oktávu. Zároveň dochází ke zhoršené kontrole vibrace hlasivek - hlas tedy u dospívajících chlapců přeskakuje. U dívek

se hlas stává hlasitějším a mění se jeho barva. Tenčí dětský hlas se u dívek mění na zabarvenější.

Se stárnutím dochází k postupnému oslabování funkce mluvních orgánů. Tempo řeči se zpomaluje, plynulost přestává být rovnoměrná. Ve stáří navíc dochází k postupnému zhoršování sluchu, paměti a pozornosti, což ovlivňuje i chápání složitých mluvních projevů. Naopak ale může docházet k růstu slovní zásoby a stylistické schopnosti, například schopnosti vypravování. Pokud člověk netrpí nějakou poruchou, s věkem nedochází k poruše gramatických pravidel.

U některých národů existuje významný rozdíl v používání jazyka jednotlivými pohlavími. Typickým příkladem jsou Japonci, kde různé styly typické pro muže a ženy jsou doloženy už od 11. století. Jedná se především o různou slovní zásobu, ale v určité míře také rozdílnou gramatiku v závislosti na komunikaci mezi stejným nebo různým pohlavím.

Rovněž v angličtině jako v současnosti nejvíce studovaném živém jazyku byly pozorovány rozdíly v používání jazyka mezi pohlavími. Bylo zjištěno, že ženy oproti mužům v konverzaci více kladou otázky, produkují více pozitivních a přitakávacích slov či zvuků, mají širší intonační spektrum a více používají osobních zájmen *you* a *we*. Naopak muži mají větší tendenci skákat do řeči, popírat, ignorovat nebo omezeněji reagovat na to, co bylo řečeno protějškem. Častěji v konverzaci otevírají nová témata. Muži v konverzaci více zdůrazňují svou dominanci, zatímco ženy vyjadřují větší podporu.

KONTROLNÍ OTÁZKA 24

Které jevy v používání češtiny můžeme pozorovat u mužů a žen?

11.2 Psychologická identita

V běžném kontaktu identifikujeme lidi nebo skupiny na základě psychologických atributů: zda jsou inteligentní nebo hloupi, mají dobrou koncentraci, zda jsou agresivní, zda mají dobrou paměť atd. Tyto úsudky děláme většinou z toho, jak se lidé chovají, ne jak mluví. Na základě jazykového projevu mluvčího ovšem vytváříme stereotypní soudy o tom, jaký člověk je nebo jak se cítí. Například můžeme říct: *z jeho hlasu cítím úzkost* nebo *on mluví velmi sebevědomě*. Tyto stereotypy, které si všichni vytváříme, jsou přítomny napříč kulturami a přispívají k interpersonálním nebo společenským vztahům. Například naše přesvědčení o vině, nevinnosti, inteligenci, hlouposti, moudrosti, je ovlivňováno tím, jak daný člověk hovoří. Psychologická identita je v jazyce vyjadřována tako hodnotícími adjektivy, například *pasivní, klidný, impulzivní, agresivní, pesimistický, optimistický, smutný, veselý, žvanivý*, frázemi *mele páté přes deváté, mlčí jako pěna, nemluví k věci, kecá nesmysly* apod.

Hlasová charakteristika je důležitým diagnostickým rysem lidí s duševní poruchou. Například pacienti trpící schizofrenií nebo depresí často mluví monotónně, váhavě, pomalu s deviantní barvou hlasu. Autistické děti mají abnormální intonaci, hlasitost, rytmus a barvu.

KONTROLNÍ OTÁZKA

Uved'te některé jazykové výrazy, které vyjadřují psychologickou identitu mluvčího.

11.3 Geografická identita

Typickým rysem jazykové identity je vyjádření původu mluvčího. Pokud mluvčí není z našeho kraje a pokud nehovoří standární variantou, okamžitě poznáme, že je z jiné oblasti naší země nebo dokonce i cizinec.

Geografická identita odráží různý regionální dialekt, který může být typický hláskovou nebo lexikální odlišností, případně i přízvukem či intonací.

V dnešní době je identifikace mluvčího podle dialektu už poměrně obtížná díky zvýšené sociální mobilitě a masovému vlivu médií, které nářeční rozdíly stírají. Zvláště ve větších městech je pak obtížné vůbec nějaké souvislé nářeční prvky najít.

V mnoha zemích ovšem existuje tzv. dialektické kontinuum, což je řetěz dialektů, kterým se mluví napříč územím, takže mluvčí na jednom konci tohoto kontinua nerozumí nebo obtížně rozumí mluvčím na konci druhém. Typickým příkladem takového kontinua jsou dialekty němčiny, holandštiny a vlámštiny. Mluvčí ve východním Švýcarsku nerozumím mluvčím ve východní Belgii, ale jsou spojeni řetězcem vzájemně srozumitelných dialektů v Holandsku, Německu a Rakousku. Jiný takový řetězec je ve Skandinávii, který spojuje dialekty norštiny, švédštiny a dánštiny nebo severoslovanské kontinuum spojující češtinu, slovenštinu, polštinu, ukrajinštinu a ruštinu.

KONTROLNÍ OTÁZKA 25

Jak poznáme obyvatele Ostravska podle jazykového projevu?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Podle informací na internetu zkuste vysledovat dialektické kontinuum románských jazyků.

11.4 Etnická a národní identita

Etnická identita je typická pro skupiny mající společné předky nebo vnímání společného původu. Jakmile si je skupina vědoma této identity, může se jí snažit uchovat a posílit svůj status politickými prostředky, většinou formou vlastního státu, čímž pak vzniká pojem národa. Tak v 18. a 19. století máme mnoho příkladů národních hnutí v Evropě. Podstatné je, že etnická i národní identita se často ztotožňuje s určitým konkrétním jazykem, který etnikum či národ reprezentuje.

Jedním z typických příkladů moderní národní identity spojené s jazykem je ivrit (moderní hebrejšтина). Stát Izrael byl vytvořen v roce 1948 a vyvstala potřeba sjednotit různé jazykově heterogenní židovské (tedy etnické) skupiny, které na tomto území žily. Kandidátem byla ze zcela pochopitelných důvodů klasická hebrejšтина jako náboženský jazyk judaismu. Díky jazykovému plánování tak vznikla moderní varianta ivrit.

Příslušnost etnika k určitému jazyku je rovněž typickým rysem, který danou komunitu charakterizuje a navzájem spojuje. Vztah jazyka a etnické identity může existovat, i když daná skupina už jazyk nepoužívá. Tak současní Italo-Američané již téměř neznají italsky, přesto vidí italštinu jako symbol své etnické identity.

Etnická identita může být také vyjádřena variantou daného jazyka. Typickým příkladem je kontrast v angličtině bílých Američanů a Afroameričanů. Mezi běžné rysy afroamerické angličtiny patří například ztráta označení 3. osoby singuláru prézenta: *he walk, she go*, používání infinitivu *be* při vyjádření habituálnosti děje: *Sometimes they be walking here.*, porušování pravidla jednoho záporu, např. *Won't nobody do nothing about that.*

Problematika etnické identity a menšinových jazyků je důležitá pro jazykové plánování, výuku cizích jazyků, komunikačních jazyků na úradech apod. Tento jev je typický pro poválečnou migraci, ať už z důvodů politických nebo pracovních. Například Švédsko bylo až do předválečných let 20. století poměrně etnicky homogenní. Během 2. světové války a po ní však do Švédska proudila řada uprchlíků z Finska, Itálie, Rakouska, Německa apod. Od roku 1967 sice došlo plánovanému omezení přijetí uprchlíků, nicméně asi 8 procent obyvatel Švédska nyní tvoří ne-švédská etnika. V roce 1975 švédský parlament uznal, že tyto skupiny mají mít svobodu volby uchovat si svou identitu, což vedlo k aktivní politice bilingvismu. Podobná situace je ve Finsku, kde je asi 300 000 Švédů, což tvoří zhruba

6 procent populace. Výuka těchto obyvatel je možná ve švédštině a většina finských Švédů je bilingvní.

KONTROLNÍ OTÁZKA 26

Na příkladu z Islandu zjistíte jazykovou situaci. Které neislandské etnikum je tam nyní jazykově významné?

11.5 Sociální identita

Vztah mezi sociálním statutem a používáním určitého útvaru národního jazyka je znám již od starověku. Patrně nejznámější a nejlepší příklad poskytují sociální dialekty indického kastovního systému. Příslušníci tradičních kast používali v hindštině nejen odlišná slova, ale rovněž i výrazné rozdíly v hláskovém a gramatickém systému.

Sociálního rozvrstvení jazyka si všímali rovněž spisovatelé, zvláště v 19. století. Příklady můžeme najít například v románech Charlese Dickense. Vyšší vrstvy anglické společnosti si také vytvořily svou vlastní variantu angličtiny (sociolekt), např. místo *mirror* bylo *looking-glass*, slovo *radio* bylo nahrazeno *wireless* apod. Pozdější snaha vedla k unifikaci angličtiny, kdy se, zvláště s rozšířením médií a výuky angličtiny pro cizince zavedla tzv. *Received Pronunciation*, která postrádá jakékoliv informace o sociální či geografické identitě. To ovšem nijak nevedlo ke ztrátě dialektů nebo sociolektů.

Mnoho společenství a etnik si vyvinulo poměrně komplexní systém jazykových úrovní k prokázání respektu mluvčího k adresátovi. Tyto úrovně odrážejí nejen sociální status mluvčího a adresáta, ale také pohlaví, věk, příbuznost, povolání, náboženskou příslušnost, majetek apod. Například v jávanštině je výběr komunikační úrovně založen na tom, kde se komunikace odehrává, na předmětu komunikace, historii kontaktů mezi mluvčím a adresátem. Každý z těchto faktorů ovlivňuje výběr slovní zásoby a stavbu celé věty.

Změna či přijetí určité sociální role vede také k používání určitého jazyka. Například v tradiční římskokatolické liturgii je používána latina. Latina je v omezenější míře nutná také pro lékaře, kteří ji používají v receptech či zprávách. Klasická arabština je jazykem Koránu a proto přijetím statusu muslima znamená také nutnost tomuto jazyku se učit.

Od poloviny 20. století se pozornost lingvistů převážně feministického zaměření obrátila na problematiku možné sociální diference mezi muži a ženami v jazyce. Kritika se zaměřovala především na údajnou mužskou diskriminaci v jazyce spojenou s tradiční patriarchální společností, tzv. sexismus. Typickým příkladem měla být anglická gramatika. Například ve větě *If anyone wants a copy, he can have one* bylo zájmeno "he" považováno za preferenci maskulinity. Podobně ve slově *mankind* slovo "man" mělo upřednostňovat muže a potlačovat ženskost. Ačkoliv tyto názory mohou znít absurdně, sexismus vedl

k poměrně rozsáhlé přestavbě anglické slovní zásoby a dokonce ovlivnil i gramatiku. Typickými příklady je nahrazování slov "sexisticky" neutrálními výrazy, například *salesman* > *salesperson*, *air hostess* > *cabin crew* apod.

KONTROLNÍ OTÁZKA 27

Jak byste nahradili anglické slovo *mankind* výrazem genderově neutrálním?

11.6 Kontextová identita

Mnoho rysů jazyka je spojeno s kontextem nebo situací, v níž komunikace probíhá. Podstatnými faktory jsou místo a čas (například schůze, bohoslužba v kostele, setkání na nádraží apod.), účastníci komunikace a jejich vzdálenost (osobní setkání, komunikace přes Facebook, telefonní hovor), komunikační aktivita (debata, hádka, zkouška), komunikační kanál (mluvená nebo psaná forma), kód (jakým komunikačním systémem spolu účastníci komunikují, např. dialektem, hovorovou variantou jazyka, cizím jazykem, znakovým jazykem) a obsah komunikace.

Místo a čas ovlivňuje druh komunikace např. při soudních jednáních, pohřbech, svatbách, projevech na náměstích - všude tam nacházíme zřetelné odlišnosti v jazykovém projevu. Komunikace může být intrapersonální (hovoříme sami k sobě), interpersonální (komunikují dva lidé), komunikace v malé skupině (3-20 lidí, například třída, rodina apod.), veřejná komunikace (zaměřená na skupiny s více než 20 lidmi) a komunikace masová (komunikace jednotlivců nebo skupin přes masová média zaměřená na velké skupiny lidí). Komunikační kanál může být doprovázen verbálními symboly, neverbálním projevem a v moderní době i vizuálním doprovodem, například emotikony nebo akronymy (zkratkami běžných spojení, často přejatá i z cizího jazyka).

Účastníci komunikace z různých sociálních vrstev nebo geografických oblastí mají tendenci měnit svůj jazykový projev (akomodovat jej). Buď dochází ke konvergenci (vzájemnému sblížení). Například hovoříme-li s cizincem, máme tendenci hovořit pomaleji a jednodušeji. Jsme-li ve stejné sociální skupině, rychle pochyťme například odlišný přízvuk nebo slova, která daná skupina v komunikaci používá (kontaktní *vole*). K divergenci dochází tehdy, kdy účastníci komunikace zdůrazňují svou osobní, sociální, náboženskou nebo jinou identitu. Například politik bude s voliči v daném regionu komunikovat většinou standardní variantou jazyka a tak si podrží svou identitu, podobně kněz, primátor, apod.

Obsah komunikace je často doprovázen různými rituálními frázemi (pozdrav), potvrzovacími zvuky či frázemi nebo naopak verbálními projevy nesouhlasu, používáním slangu nebo professionalismů (například při hovoru o problémech s počítačem).

Specifickým příkladem komunikace jsou různé vizuální varianty typické pro písemnou komunikaci, např. různé graficky odlišné informační materiály, dialogické materiály k vyplnění (formuláře, testy), různé identifikační materiály (názvy ulic, míst, registrační značky, názvy výrobků, atd) charakteristické svou typografickou pestrostí, specializovanou slovní zásobou a gramatickou redukcí.

KONTROLNÍ OTÁZKA 28

Co znamenají akronymy OMG, IMHO, BTW a ve kterých komunikačních situacích se s nimi setkáme?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

VeźmĚte si k ruce přihlášku na vysokou školu a zkuste vyložit, jak je v ní redukován gramatický systém jazyka, např. *Jméno* (nahrazuje otázku *Jak se jmenujete?*)

SHRNUTÍ KAPITOLY

Cílem lekce bylo ukázat vztah jazykového projevu a identity mluvčího, a to identity fyzické, psychologické, sociální a etnické a kontextové. Pomocí jazyka identifikujeme sami sebe ať už konkrétně nebo i vytvořením názorových stereotypů.

12 NÁROD A NÁRODNÍ JAZYK

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je výklad pojmů národ a národní jazyk, dále pojednání o funkcích národního jazyka. Následuje kapitola o českém národním jazyku.

CÍLE KAPITOLY

- Student rozumí pojmu národní jazyk.
 - Student chápe funkce národního jazyka.
 - Student zná základní principy českého národního jazyka.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

národ, národní jazyk, národnostní a kmenový jazyk, jazyk – prostředník, mezinárodní jazyk

12.1 Národ

Otázka, jak vymezit národ je jednou ze základních otázek moderní společnosti. V naší běžné zkušenosti slouží jako základní rozpoznávací znak příslušnosti k tomu nebo onomu národu jazyk. Je nesporné, že právě společný jazyk je jedním ze základních rysů ustavujících národ. Přitom není z tohoto hlediska nezbytně nutné, aby každý národ měl svůj osobitý jazyk, naopak je běžné, že více národů považuje za svůj tentýž jazyk – příkladem může být angličtina v Anglii, Spojených státech, Austrálii, na Novém Zélandu atd. nebo němčina v Německu a Rakousku. Za základní se tedy považuje, aby se v rámci jednoho národa užíval jen jeden jazyk, jinak řečeno aby existovala v národě **jazyková jednota**. Nicméně je zřejmé, že některé případy se tomuto požadavku vymykají – např. Švýcaři (tvoří několik jazykových společenství hovořících německy, francouzsky, italsky a retorománsky), popř. Belgičané hovořící z části nizozemsky, z části francouzsky (byť zde je „belgické“ národní povědomí zpochybnitelné). V takových případech hovoříme o tzv. státním nebo **politickém národě**.

Z existence politických národů už vyplývá, že jazyk není jediným momentem ustavujícím národ, jakkoliv je momentem podstatným. Za další rysy národa se obvykle považují: společné území, jednotná ekonomika, svéráz kultury, společná historie, národní uvědomění aj. V moderní době je pro národ typická také vůle po státní jednotě a svrchovanosti jeho příslušníků. To se projevilo v posledních letech vznikem velkého množství nových států ve střední, jižní a východní Evropě (rozpad Sovětského svazu, Československa a Jugoslávie) i jinde (Eritrea). Tento aspekt je v současné době stále velmi aktuální a je důvodem mnohých ozbrojených konfliktů a politického napětí – vzpomeňme jen otázku Kosova na Balkáně a problém sebeurčení Kurdů, jejichž národní území je rozděleno do čtyř států. Národ bývá historiky, politiky a sociology na základě zmíněných znaků definován různě, jednotlivým konstitučním znakům bývá přisuzována různá důležitost. Nicméně se zdá, že nejdůležitějším momentem utvoření a existence národa v moderním slova smyslu je právě **národní uvědomění**. Existuje totiž mnoho národů, které netvoří státní ani ekonomickou jednotu (zmínění Kurdové, Albánci), dokonce které nemají společné území (z velké části Židé) atd.

Hovořili-li jsme o národu v moderním slova smyslu, naznačuje se tím určitá proměnnost obsahu tohoto pojmu. Národ je historicky vzniklé společenství lidí, není tu odevždy, nýbrž je především výsledkem určitého národně uvědomovacího procesu, který může probíhat u různých společenstev v různé době a různě dlouhé období. Hovořili-li se o národě v moderním slova smyslu, mají se tím na mysli národy tak, jak se formovaly od konce 18. století a počátkem 19. století v západní Evropě. Velkou roli v tomto procesu sehrála Velká francouzská revoluce a napoleonské války, které v Německu vyvolaly národněosvobozenecí boj, a tím se značnou měrou podílely na formování německého národa (rozdrobeného v té době do desítek států). V tomto ovzduší, v němž výrazně spolupůsobily osvícenské myšlenky, Herderova filozofie aj., se také formoval moderní český národ. V českém kontextu se tomuto procesu tradičně říká **národní obrození**, v Itálii risorgimento atd. Značný vliv na utváření moderních národů má rozvoj kapitalismu jako systému, který bourá feudální roztržičnost trhů i feudální stratifikaci společnosti, který přichází s myšlenkou rovnosti, volnosti, lidských práv a svobod.

Tradičně se jako národ označují i společenství starších období. Zde je třeba si uvědomit, že tato společenství měla zcela jiný charakter a jinou funkci než moderní národy. Nelze vést korespondenci mezi středověkým českým národem a dnešním českým národem. Takovéto odlišnosti (kmen – národnost – národ) existují ale nejen v historickém vývoji, existují i synchronně. To je dáno tím, že společenský vývoj v různých částech světa není rovnoměrný, a tak existují vedle sebe kmenová společenství (v Amazonii, Polynésii, na Nové Guineji, v Africe atd.), národnosti a národy.

Poučným příkladem významu národního uvědomění pro zformování moderního národa je situace židovského národa. Židé se v dějinách nepovažovali za společenství národní, ale náboženské; jednotliví příslušníci komunity například v našich zemích se cítili národně většinou Němci nebo Čechy, většinou podle tzv. obcovacího jazyka (tento institut byl zaveden ve statistikách místo národní příslušnosti). Na konci 19. stol. se však zrodil a

postupně mezi židovskými komunitami po celé Evropě rozšířil sionismus, hnutí, jehož hlavní myšlenkou bylo, že Židé jsou svébytný národ jako každý jiný. Z tohoto impulsu pak vzniklo vystěhovalectví do Palestiny (a později vznik židovského státu Izraele), jakož i vytvoření moderní hebrejštiny, ivritu.

12.2 Národní jazyk a jeho funkce

Národní jazyk je takový přirozený jazyk, který slouží jako dorozumívací nástroj společenství lidí, jemuž se říká národ. Takový národní jazyk se liší jednak od jazyků kmenových, jednak od jazyků mezinárodních. Jeho základním rysem je totiž jeho **funkce národně reprezentativní**. Znamená to, že především skrze jazyk se demonstruje příslušnost toho kterého jednotlivce k národu. Jazyk ovšem funguje i jako reprezentant jiných společenství než národních (tj. kmenových, národnostních), ale v těchto případech plní tuto svou funkci neuvědoměle, pouhou svou existencí. Naproti tomu v případě národa se stává jazyk uvědomělým reprezentantem národa, jazykový faktor bývá vyzdvihován jako základní národní rys, odlišující od ostatních národů. To se projevuje třeba v počátcích českého národního obrození až jednostranným zaměřením k jazyku, posílením preskripčního (kodifikačního) charakteru mluvnic a slovníků: tato jazykovědná díla přestávají být popisy jazyka, ale stávají se předpisy, jak jazyka jednotně užívat.

Kromě funkce národně reprezentativní musí plnit ovšem i národní jazyk základní funkci jakéhokoliv jazyka, tj. sloužit jako prostředek dorozumívání příslušníkům daného společenství. Kromě těchto dvou zmíněných funkcí také mohou některé národní jazyky nabývat jistých funkcí nadnárodních:

- **funkci „jazyka-prostředníka“** plní národní jazyk obvykle jakožto jazyk státní v mnohonárodnostním státě – takovou roli má např. španělština ve Španělsku (kde se jinak hovoří také katalánsky, galicijsky a baskicky) nebo ruština v Rusku (zejm. v oblasti Kavkazu nebo Sibiře, kde žijí malé neslovanské národy či národnosti).
- **funkci jazyka mezinárodního** plní hlavně jazyky velkých národů, které pak slouží i dorozumívání na mezinárodní úrovni. V současné době je to především angličtina.

Národním jazykem nechápeme pouze jazyk spisovný, který především plní reprezentativní funkci, ale zahrnujeme pod něj všechny útvary jazyka, tj. i nářečí, interdialekty.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Uveďte několik národních jazyků, které plní (nebo v historickém vývoji plnily) funkci jazyka-prostředníka v mnohonárodnostních státech

KONTROLNÍ OTÁZKA 29

Které jazyky kromě angličtiny dnes slouží k mezinárodnímu dorozumívání?

12.3 Český národní jazyk

Proces utváření českého národa a jeho jazyka se dá rozdělit do několika fází.

1. období je obdobím formování české národnosti a středověkého národa (**10. – 18. stol.**) – pro toto období je charakteristické utváření české národnosti jako společenství lidí mluvících češtinou. Čeština se stabilizovala ve 14. stol. jako jazyk spisovný; vzhledem k poměrně malé nářeční rozrůzněnosti existovaly podmínky pro její působení jako tmelícího prvku národnostní jednoty. Jazykový nacionalismus se projevil nejvýrazněji v období husitských válek. Český jazyk v této době neznamenal jen jazyk v dnešním smyslu, ale také společenství lidí tímto jazykem hovořících (tedy to, čemu dnes říkáme česká národnost). Vedle toho pojem Čech neznamenal totéž, co dnes. Čechy (Böhme) byli příslušníci českého národa, tj. obyvatelé české země, kdežto obyvatelé Moravy nebyli označováni jako Češi, ale jako Moravané. Na tomto základě se formoval středověký národ (národy – český a moravský) a s nimi spojené zemské vlastenectví české a moravské, zejm. mezi šlechtou. Neboť národ byl ovšem společenstvím pouze lidí svobodných.

2. období klademe **od konce 18. stol až do roku 1918** - národní obrození znamená formování moderního českého národa. Toto konstituování českého národa mělo výrazně jazykový ráz. Zpočátku byla pozornost soustředěna na cíle jazykově obranné a na rozvoj jazyka a literatury (srov. překlady vrcholných děl světové literatury). V opozici proti státně posvěcované germanizaci v úřední oblasti byl český jazyk vzděláván jako jazyk spisovný, schopný obsáhnout všechny oblasti života (úřední, vědecký, hospodářský styk atd.). Jazyku byla dána úloha národně integrační. Zatímco první období (Dobrovský) bylo spíše obdobím učeneckého zájmu, v druhém období se objevuje ofenzivní přístup Jungmannovy skupiny.

3. fáze je obdobím **první Československé republiky** – je pro ně typická oficiální ideologie tzv. čechoslovakismu. Z taktických mezinárodněpolitických důvodů byl v druhé polovině desátých let 20. stol. vytvořen koncept československého národa s dvěma větvemi, českou a slovenskou. Zároveň byla vytvořena představa československého jazyka, který má dvě spisovné varianty, českou a slovenskou. Slovenština tak nebyla chápána jako samostatný jazyk, ale byly v podstatě vydávány za nářečí češtiny. Tato teorie byla nejen prosazována politicky (ústavou z r. 1920, jazykovým zákonem atd.), ale podporována i částí soudobé jazykovědy. Avšak na konci 30. let ideologie čechoslovakismu žalostně ztroskotala.

4. období je obdobím **česko-slovenského soužití** – už během války byla teorie čechoslovakismu definitivně opuštěna a Československo bylo restaurováno jako stát se dvěma státními národy. Pro vývoj češtiny v tomto období je typické pokračování demokratizace spisovného jazyka, zahájené už v předchozím období, a nářeční nivelizace (postupné mizení nářečních rozdílů).

5. obdobím je **současnost**, přibližně od vzniku samostatného českého státu v roce 1993. Český jazyk v něm prochází významnými změnami (výrazná substandardizace – zmenšování rozdílů mezi projevy spisovnými a nespisovnými, dominance obecné češtiny v neformální komunikaci, invaze anglických jazykových prvků), které dosud nejsou dokončeny.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Zamyslete se nad současným stavem českého jazyka. Které změny v něm pozorujete v posledním období? Soustřed'te se na problematiku nových slov: která nová slova znáte a běžně používáte? Jakého jsou původu? Dále se zamyslete nad veřejnými projevy (v televizi, rádiích). Jsou tyto projevy vždy spisovné? Podle Vašeho názoru: měly by být? A konečně: hovoříte nějakým nářečím? Považujete nářečí svého regionu za živé?

SHRNUTÍ KAPITOLY

Národní jazyk je jednou z charakteristik národa. Pojem národa není ovšem snadné vymezit, uplatňuje se několik kritérií, žádné samo o sobě nedostačuje. Národní jazyk se od jazyků kmenových nebo národnostních liší svou národně reprezentativní funkcí. Národní jazyk může plnit i funkce nadnárodní. Český národní jazyk jako reprezentant českého národa se do své současné podoby formoval v tisíciletém vývoji národa.

13 BOHEMISTIKA - HISTORIE A SOUČASNOST

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Obsahem této lekce je stručné pojednání o vývoji jazykovědného bádání na poli bohemistiky.

CÍLE KAPITOLY

- Student zná různé vývojové fáze studia bohemistiky a rozumí, jak docházelo k poznání našeho jazyka.
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

bohemistika, slovníky, gramatiky, pražská jazykovědná škola

13.1 14. století

Rozvoj školství a v první řadě založení univerzity s sebou přineslo rozvoj vědecké literatury psané zejména latinsky. Skládaly se ale i české příručky z různých vědních oborů, např. soupisy rostlin. O zčeštění latinské terminologie se na artistické fakultě pokusil Bartoloměj z Chlumce, řečený Klaret (+1379). Jeho slovníky se neomezovaly pouze na jeden obor, ale shrnují terminologii různých oborů. Ke školským účelům sestavil tři veršované slovníky:

Vokabulář (1353) 731 veršů

Bohemář (1363) má 981 veršů

Glosář (1373) má 2688 veršů

I když Klaret zařazoval do svých slovníků především lexikální prostředky běžné v tehdejší češtině, setkáme se zde s řadou neologismů. Některé novotvary se staly součástí moderní slovní zásoby.: děloha – u Klareta *dětolo*ha, *háv*, *jepice* (komár), dosti dlouho se udržely názvy planet. *Králemoc* – Jupiter, *Hladolet* – Saturn, *Dobropán* – Merkur. Cizinec byl *hosták*, *příleзец*; deklasované živly označoval pak nazýval *tuláky*, *daremníky* či *běhúnci* (poběhlík).

Tyto slovníkové texty přinášejí nejstarší či dokonce jediné doklady českých slov. Bartoloměje z Chlumce označujeme za zakladatele českého slovníkářství.

KONTROLNÍ OTÁZKA 30

Jak se nazývá čeština 14. století?

13.2 Doba husitská

Základním dílem pro poznání češtiny v první polovině 15. století jsou práce Jana Husa. V době husitské nabývá vůdčí postavení jazyk mluvený, který ovlivňuje projevy psané.

Po stránce hláskoslovné je jazyk samotného Jana Husa dosti konzervativní. Odpovídá stavu druhé poloviny 14. století: zachovává samohlásky ó, ú, ý, které se již v jiných památkách diftongizovaly – *mój* → *muoj*, *jednú* → *jednou*, *pýcha* → *pejcha*. Nepřijímá ani monoftongizaci *ie* → *í*. V tvarosloví omezuje duál, ze slovesných tvarů neuzívá aorist a imperfektum. Dává přednost 1. os. sg. prez. –m tedy *volám* místo původního *volajú*. Do Husovy syntaxe pronikají prvky mluveného jazyka.

Podobně jako u autorů 14. stol. Pozorujeme i u Husa snahu počestit latinskou terminologií: *advent* – *příští*, *monstrance* – *ukázka*. Nová je u Husa snaha počestit slova, která se do češtiny dostala z němčiny: *hantuch* – *ubrusec*, *knedlík* – *šiška*.

V traktátu *De orthographia bohemia* podal Hus výklad o českých hláskách a zároveň navrhl zjednodušený pravopis, tzv. diakritický. Místo spřežek zavedl litery s nabodeničkem krátkým u hlásek c, s, d, l a kvantitu označil nabodeničkem dluhým. Jeho reforma se vžívala velmi pomalu- reforma kacíře. Jinak se Hus přidržel dobového pravopisu – uprostřed slova psal v v platnosti u, užíval dvojí grafém pro s, a to pro s uprostřed slova a na jeho konci.

13.3 16. – 18. století

Mluvnice češtiny se začaly zpracovávat o něco později než slovníky. Beneš Optát, bratrský kněz, společně s Petrem Gzellem a Václavem Philomatesem pracují na českém překladu Bible a roku 1533 sestavují i mluvnici. Tuto tzv. Náměšťskou mluvnici komentoval později Jan Blahoslav a ke komentáři připojil dosti rozsáhlé přídatky.

Dílo Jana Blahoslava *Gramatika česká* bylo dopsáno r. 1571, ale tisku se dočkalo až v roce 1989. *Gramatika česká* je rozdělena do dvou částí, v té první komentuje Optativu mluvnici a v části druhé podává vlastní výklad na základě biblického materiálu. Blahoslav zavedl pravidla pro psaní přechodníků, kdy požaduje rozlišování gram. rodů, což se podařilo prosadit obrozencům, po c, s a z píše grafém y. Mluvnice nezachycuje mluvnickou

soustavu jazyka, ale soustřeďuje se na úvahy, co je a není vhodné ve stylu církevním, zvláště v kazatelských projevech. Blahoslav se zmiňuje i o moravských dialektech a prosazuje jazykovou jednotu Čechů. Vysoce hodnotí češtinu mezi ostatními jazyky, srovnává její přednosti s latinou a řečtinou. V mluvnici je zachováno asi osm set přísloví.

První skutečnou českou mluvnici je *Grammaticae bohemicae libri duo* z roku 1603 Vavřince Benedikta z Nudožer. Tato mluvnice se stala základem dalších zpracování české mluvnické soustavy až do doby obrozenské. Skládá se z úvodní části o výslovnosti a pravopisu a ze syntaxe. Mluvnický systém odpovídá systému a stavu jazyka Bible kralické.

Pokusy o slovníkářské práce jsou, jak již bylo řečeno, starší než pokusy o gramatický popis. Po Klaretovi byla napsána řada latinsko českých a později i troj a více jazyčných slovníků řazených věcně. Od počátku 16. století byly i tištěny. Nejvýznamnější z nich je abecední slovník latinsko-český a česko-latinský z let 1560 a 1562 od Tomáše Rešela. Teprve Veleoslavínovy slovníky daly základ českému slovníkářství. Vyšly v konečné podobě r. 1598 *Nomenclator quadrilinguis* a *Sylva quadrilinguis*. První ze slovníků je řazen věcně, druhý abecedně. Nejedná se o práce původní, ale shrnují soudobou českou slovní zásobu bez násilných neologismů. Nejprve se v nich uvádí české slovo, pak latinské, německé a řecké.

Slovník spisovné češtiny sestavený z vlastního sebraného materiálu připravoval Jan Amos Komenský. Mluví o *Thesauru českého jazyka*, ale materiál shořel při požáru Lešna v 1656. Zbyl jen počátek díla, který použil později Rosa ve svém slovníku.

Přestože v období baroka čeština ustupuje z různých oblastí literární tvorby a písemného styku, byla jí věnována poměrně velká péče v gramatických pracích. Velmi dobrou mluvnici vydal r. 1672 Václav Rosa pod názvem *Čechořečnost*. Tato mluvnice kodifikuje v podstatě stav jazyka biblických překladů a místy připouští dublety z mluveného jazyka. Rosa uvádí v mluvnici řadu neologismů, které přejímá i Doležal, obrozenec Václav Thám a některé jazykovědné termíny užíváme dodnes, např. pád, příslovce a spojka. Neužaly se výrazy jídatelna-jídelna, samotov-klášter, samotník-kněz, vyřízlivost-pošta.

V období baroka vznikla řada mluvnic českého jazyka např. *Brus jazyka českého* 1667 od Jiřího Konstance, Václav Matěj Šteyer je autorem *Žáčka* 1668, který je psán formou žákových otázek a učitelových odpovědí. Slovák Pavel Doležal poprvé ve své mluvnici roztřídil slovesa do šesti tříd podle infinitivního kmene.

13.4 Národní obrození

Při ustalování spisovné češtiny podle vzoru 16. stol. sehrála nejdůležitější roli Zevrubná mluvnice jazyka českého od Josefa Dobrovského z r. 1809. Nejrozsáhlejší je její část slovotvorná. Dobrovský chtěl popsáním slovotvorných pravidel učinit konec neumělému vytváření nových slov. V oddílu o syntaxi jsou formulována pravidla užívání přechodníků.

Dobrovský je ve svých mluvnicích značně archaický, a to v hláskosloví i v tvarosloví, což rozhodlo o vzdálení spisovné normy od obecné češtiny.

O slovníkových pracích Josefa Jungmanna se více dozvíte při zpracování úkolu.

Postoj obrozeneckých autorů ke spisovné normě ilustruje výrok Františka Palackého z r. 1832: „V tvarech gramatických uložena jest proměna našeho jazyka na konci 16. stol. meze, kteréž od té doby překročiti neměl a nemá.“

KONTROLNÍ OTÁZKA

Kdo byl prvním profesorem češtiny na pražské univerzitě?

13.5 Druhá polovina 19. století

Rychlý jazykový vývoj v druhé polovině 19. století vyvolal u některých jazykovědců obavy o budoucnost jazyka a strach z jeho úpadku. V letech 1876 až 1894 vycházejí tři Brusy jazyka. Kriteřiem jazykové správnosti měla být čeština J.A. Komenského, lidová mluva a výrazy společné všem slovanským jazykům, vše ostatní bylo chápáno jako špatné a pro jazyk nežádoucí. Autoři důrazně odmítali přejímky z němčiny a kalkování (doslovný překlad výrazu). V čele puristů druhé poloviny 19. stol. stál Martin Hattala.

V tomto období vznikla i první samostatná syntax češtiny, a to Skladba jazyka českého od F. Zikmunda. Nářečím se zabýval Alois Vojtěch Šembera –Základové dialektologie československé (1864) a František Bartoš Dialektologie moravská (1886-1895).

Vůdčí osobností české jazykovědy přelomu 19. a 20. století byl Jan Gebauer. Jan Gebauer od roku 1873 přednášel starší českou literaturu a historickou mluvnicí na filosofické fakultě v Praze. Ve svých pracích navazuje na názory tzv. mladogramatiků, kteří věnovali svou pozornost především otázkám fonetických změn a historického pohledu na jazyk, a to se projevilo především v díle Historická mluvnice jazyka českého. Kodifikační příručkou se stala Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské, ve které zohlednil historický vývoj jazyka a bral v úvahu i současný mluvený jazyk. Gebauer stál v čele skupiny jazykovědců, kteří sestavili první Pravidla českého pravopisu (1902). Třicet let byl redaktorem Listů filologických, zasáhl i do bojů o rukopisy.

KONTROLNÍ OTÁZKA 31

Které mladogramatiky znáte?

13.6 Pražský lingvistický kroužek

Meziválečné období je obdobím rozkvětu české jazykovědy. Pražský lingvistický kroužek založený 6. října 1926 představuje volné sdružení českých i zahraničních jazykovědců, kteří úzce spolupracovali. Zakladatel PLK byl Vilém Mathesius, který již v roce 1911 přednesl přednášku O potenciálnosti jevů jazykových, která již obsahovala základní myšlenky pražského funkcionalismu.

Pražská škola se zabývala otázkám obecné jazykovědy i slavistiky, synchronnímu i diachronnímu přístupu k jazyku, autoři se věnují fonologii, gramatice i lexiku. Jsou zkoumány funkce jazyka, především otázky psaného a mluveného textu, řeší se otázky spisovnosti a jazykové kultury, stranou nezůstávají ani básnické texty. Typologií jazyků se zabýval již výše zmíněný Vladimír Skalička. PLK vydal 1932 sborník Spisovná čeština a jazyková kultura. Základem péče o spisovný jazyk je teoretické poznání existující normy současného spis. jazyka. Za pramen je považována průměrná literární praxe jazyková za posledních padesát let.

Do pražské školy dále patří: B. Havránek, J. Vachek, B. Trnka, J. Mukařovský, R. Jakobson, N. S. Trubeckoj a další. Spolupráce jazykovědců pražské školy byla násilně přerušena událostmi konce 30. let a druhou světovou válkou.

13.7 Druhá polovina 20. století

Přerušování vědecké činnosti ztížilo nástup nové generaci jazykovědců. Vedle toho se od padesátých let prosazuje marxistický přístup k jazyku, který PLK jeho strukturalismus kritizoval. V šedesátých letech došlo k uvolnění a česká jazykověda navazuje na tradici pražského strukturalismu.

V roce 1957 vycházejí Pravidla českého pravopisu, která nahradila pravidla z roku 1941. Nová pravidla určují přesný pravopis cizích jmen a jejich přepis, upravuje se psaní velkých písmen vlastních jmen, ale tato úprava měla řadu nedostatků. Pravidla 1957 platila až do roku 1993.

KONTROLNÍ OTÁZKA 32

Kdy vyšla první Pravidla českého pravopisu?

V roce 1946 vzniká z původní Kanceláře Slovníku jazyka českého (1911), Příruční slovník jazyka českého pak vycházel 1935–1957, Ústav pro jazyk český (ÚJČ). Jeho úkolem je základní i aplikovaný výzkum současného českého jazyka i jeho historie. Ústav poskytuje také služby veřejnosti, zejména poradenství v jazykových otázkách. Jednotlivá

oddělení se zabývají lexikografií, současným spisovným jazykem, dějinami jazyka, dialektologií, onomastikou, matematickou lingvistikou a fonetikou.

KONTROLNÍ OTÁZKA 33

Které jazykovědné časopisy dnes vycházejí?

SHRNUTÍ KAPITOLY

V této kapitole jste se mohli seznámit s nezákladnějšími pracemi o českém jazyce. Za vrchol české jazykovědy můžeme označit práci PLK, na kterou navazuje i moderní jazykověda.

KLÍČ

Kontrolní otázka 1: Komunikační systémy zvířat nelze rozložit na malý počet základních prvků, které by bylo možno kombinovat tak, aby vznikaly celky vyššího řádu. U lidského jazyka jde proud řeči rozložit na malý počet hlásek, jejichž kombinací vznikají slova a jejich kombinací věty.

Kontrolní otázka 2: psaná nebo vyslovená forma "strom" je označující, mentální reprezentace v naší mysli je označované.

Kontrolní otázka 3: je to funkce poetická.

Kontrolní otázka 4: například slovo *medvěd* (vlastně jedlík medu), původní tvar je zachován například v latině *ursus*.

Kontrolní otázka 5: rovina syntaktická

Kontrolní otázka 6: vztahem mezi tím jazykem, mluvčím a adresátem, neboli tím, co myslíme, když něco říkáme.

Kontrolní otázka 7: *Tractatus logico-philosophicus*.

Kontrolní otázka 8: ruština, běloruština, ukrajinština, bulharština, makedonština, srbština

Kontrolní otázka 9: červený panáček stojící - stůj, nepřecházej, zelený panáček jdoucí - můžeš jít.

Kontrolní otázka 10: po vyhnání mnichů z Velké Moravy se v Bulharsku vytvořilo nové centrum produkce staroslověnštiny. Tam bylo vytvořeno nové písmo, jehož vzorem bylo písmo řecké. Na počest Konstantina-Cyrila bylo nazváno cyrilicí.

Kontrolní otázka 11: *Český jazykový atlas*, Academia: Praha, 1992-2011; Bělič, J. *Nástin české dialektologie*. SPN: Praha, 1972.

Kontrolní otázka 12: Například *koule - nedostatečná, fránina - francouzský jazyk, šerif - ředitel školy*.

Kontrolní otázka 13: Pravidla českého pravopisu, Výslovnost spisovné češtiny.

Kontrolní otázka 14: chetitština

Kontrolní otázka 15: mezi flektivní typy

Kontrolní otázka 16: patrně alveoláry, palatály a vysoké přední a zadní vokály.

Kontrolní otázka 17: jsou to především nářeční rozdíly, dále hovorová a spisovná varianta.

Kontrolní otázka 18: *bogь >bóg >bóh >buoh (diftongizace) >bůh (monoftongizace)*

Kontrolní otázka 19: *vzor píseň*

Kontrolní otázka 20: *chléb z gótského hlaibs, klenot a hřbitov ze staré němčiny (kleinōd, frīdhof)*

Kontrolní otázka 21: Vztah mezi tvarem lebky a lidskými vlastnostmi je čistě arbitrární, souvislost se neprokázala.

Kontrolní otázka 22: Pravá, nejazyková.

Kontrolní otázka 23: Protože máme v mozku genově zakódovány univerzální principy gramatiky. Ty se pak aplikují na konkrétní jazykové prostředí.

Kontrolní otázka 24: Především je to afektovanější intonace a potvrzovací zvuky či slova.

Kontrolní otázka 25: Absence dlouhých vokálů, přízvuk na druhé slabice od konce a s tím související rychlé tempo řeči, měkké sykavky.

Kontrolní otázka 26: Poláci. V polštině (mimo islandštiny a angličtiny) jsou již některé důležité formuláře.

Kontrolní otázka 27: civilization, humankind

Kontrolní otázka 28: v chatové komunikaci. OMG - Oh my god (ach bože), IMHO - in my humble opinion (podle mého skromného názoru), BTW - by the way (mimoходом)

Kontrolní otázka 29: podle oblastí světa - španělština, francouzština, portugalština, arabština.

Kontrolní otázka 30: staročestina

Kontrolní otázka 31: Karl Brugmann, Berthold Delbrück, August Schleicher, Hermann Paul.

Kontrolní otázka 32: 1902

Kontrolní otázka 33: Například Slovo a slovesnost, Slavia, Naše řeč, Časopis pro moderní filologii, Linguistica Brunensia.

LITERATURA

ČERNÝ, J. *Úvod do studia jazyka*. Rubico: Olomouc, 1998.

ERHART, A. *Úvod do jazykovědy*. Masarykova univerzita: Brno, 2001.

Doporučená:

BUßMANN, H. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Kröner Verlag: Stuttgart, 2008.

CRYSTAL, D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 3rd ed. Cambridge University Press, 2010.

ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. Pražská imaginace: Praha, 2001.

FROMKIN, V.; RODMAN, R.; HYAMS, N. *An introduction to Language*. 10th ed., Wadsworth Cengage Learning, 2014.

LOTKO, E. *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Univerzita Palackého: Olomouc, 2000.

MAREŠ, P. *Úvod do lingvistiky a lingvistické bohemistiky*. Univerzita Karlova: Praha, 2014.

RADFORD, A. *Linguistics. An introduction*. 2nd ed., Cambridge University Press, 2009.

SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY

Předložený učební text seznamuje studenty se základními principy jazykovědy. Důraz je kladen především na témata, s nimiž se student při svém studiu či praxi může setkat a které k poznání vývoje češtiny nejvíce přispívají. Rozsah učebního textu neumožnil podrobnější výklad a detailní rozpracování některých témat. Tyto pasáže najde zájemce v některém ze standartních kompendií uvedených v seznamu literatury.

PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON

Čas potřebný ke studiu

Klíčová slova

Průvodce studiem

Rychlý náhled

Tutoriály

K zapamatování

Řešená úloha

Kontrolní otázka

Odpovědi

Samostatný úkol

Pro zájemce

Cíle kapitoly

Nezapomeňte na odpočinek

Průvodce textem

Shrnutí

Definice

Případová studie

Věta

Korespondenční úkol

Otázky

Další zdroje

Úkol k zamyšlení

Název: **Úvod do studia jazykovědy**

Autor: **Roman Sukač, Dita Odrejčková, Martin Tichý**

Vydavatel: Slezská univerzita v Opavě
Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě

Určeno: studentům SU FPF Opava

Počet stran: 85

Tato publikace neprošla jazykovou úpravou.